

І. Я. Щупак, Л. В. Морозова

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новітній період
(1900–1929)

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 10 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Запоріжжя

2010

УДК 94(100)(076)
ББК 63.3(0)я721-1
В85

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.03.2010 р. № 177)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проводив

Інститут історії України Національної академії наук України

Психолого-педагогічну експертизу проводив

Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Експерти, які здійснювали експертизу:

П. В. Мороз, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України

І. І. Дрогобицький, кандидат історичних наук, Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Л. М. Майборода, вчитель-методист, Науково-методичний центр, м. Миколаїв

А. І. Яник, методист, Методичний кабінет відділу освіти Дрогобицької райдержадміністрації Львівської обл.

Л. Д. Рибалка, вчитель-методист, Донецька загальноосвітня школа I-III ст. № 97

І. В. Романова, вчитель, Сумська загальноосвітня школа I-III ст. № 16

Науковий консультант:

М. О. Фролов, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, перший проректор Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

В85 **Щупак І. Я., Морозова Л. В.**

Всесвітня історія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів. –
Запоріжжя : Прем'єр, 2010. – 272 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-685-199-7

У підручнику висвітлюється період історії, що охоплює добу від кінця XIX ст. до 1929 р. Розглядаються історичні події та явища, пов'язані з радикальними соціально-економічними та політичними змінами в Європі та світі; особлива увага приділяється новим ідейним течіям у суспільстві, особливостям розвитку культури, повсякденному життю людей.

Підручник вирізняється особливою системою побудови та структурування навчального матеріалу, визначенням основних понять. Фрагменти історичних документів, довідкова та додаткова інформація, ілюстративний матеріал, карти, питання та завдання спрямовані на формування інтересу учнів до історії та підвищення ефективності навчання.

ISBN 978-966-685-199-7

ББК 63.3(0)я721-1

© Щупак І. Я., Морозова Л. В., 2010

© Видавництво «Прем'єр», 2010

© Щупак І. Я., Матвеев Ю. М., карти, 2010

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ВСТУП. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА.....	5
Тема 1. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	11
§1. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку США, Англії та Німеччини на початку ХХ ст.....	11
§2. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Росії на початку ХХ ст.....	21
§3. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Франції та Австро-Угорщини на початку ХХ ст.....	33
§4. Національні рухи в Індії та Китаї. Модернізація в Японії.....	40
§5. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки.....	50
Тема 2. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.....	56
§6. Міжнародна обстановка на початку ХХ ст.....	56
§7. Основні та другорядні театри воєнних дій у 1914–1916 рр.....	66
§8. Завершення Першої світової війни.....	76
§9. УЗАГАЛЬНЕННЯ з тем 1 і 2.....	87
Тема 3. ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ.....	94
§10. Міжнародна обстановка після завершення Першої світової війни.....	94
§11. Версальська система.....	102
§12. Наслідки Першої світової війни.....	112
Тема 4. ПЕРІОД КРИЗИ ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923).....	122
§13. Формування тоталітарних режимів.....	122
§14. Революції 1917 р. Громадянська війна в Росії.....	133
§15. Комінтерн. Революції в Німеччині та Угорщині 1918 р.....	149
§16. Прихід до влади Б. Муссоліні. Фашистська диктатура в Італії.....	161
§17. Революція в Туреччині. Національні рухи в Китаї, Індії і Африці.....	169
§18. УЗАГАЛЬНЕННЯ з теми 3.....	182
Тема 5. ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ (1924–1929).....	186
§19. Доба «процвітання» в США. Визрівання передумов світової кризи.....	186
§20. Велика Британія і Франція в 1900–1920-х роках.....	193
§21. Створення корпоративної системи в Італії. Німеччина в період Веймарської республіки.....	202
§22. Утворення СРСР. Неп.....	208
§23. Особливості розвитку Польщі, Чехословаччини.....	216
§24. Особливості розвитку Угорщини, Югославії.....	225
§25. Румунія та Болгарія після світової війни.....	232
§26. Найважливіші досягнення в галузі освіти, науки і техніки.....	239
§27. Основні ідеї й течії у розвитку культури. Напрямки в літературі.....	245
§28. Нові цінності європейців і американців. Напрямки в мистецтві.....	251
§29. Поява «масової культури». Повсякденність.....	259
§30. УЗАГАЛЬНЕННЯ з теми 5.....	266
ДОДАТКИ.....	269

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний десятикласнику! У десятому класі Ви починаєте вивчати історію ХХ століття. Вивчення складних процесів, що відбувалися на початку цієї доби, є дуже важливим для розуміння подальшого ходу історії, для розуміння сьогодення – в Україні та в світі. Варто звернути увагу не тільки на виклад фактичного матеріалу, а й на моральні проблеми, проблеми вибору, які так часто поставали в історії.

Наш підручник побудований згідно з діючою державною програмою з історії. Структура підручника включає п'ять тем, які, у свою чергу, поділяються на параграфи. Відповідно до програми, в окремих параграфах за особливою системою поданий матеріал для узагальнення.

Виклад тексту має свої особливості. Одна з них – *певний порядок структуривання тексту*, що сприяє розумінню навчального матеріалу.

Обов'язкові для запам'ятання **терміни і поняття**, дати виділені червоним кольором і подаються там, де вони згадуються в підручнику.

Додаткова інформація подається у рубриках *«Свідчать документи»*, *«Свідчать історики»*, *«Мовою цифр»*, *«Роздуми з приводу»*, *«Подробиці»*. Рубрика *«Гіпотези»* дає можливість учням за допомогою вчителя обдумати та обговорити можливі шляхи розвитку історичних процесів, для чого треба застосувати власну уяву, творче мислення.

Допоміжний, додатковий матеріал можна знайти в мережі Інтернет на сайтах, посилання на деякі з них наведені у Додатках до підручника, а також у *Додатковій літературі* (дивись Додатки).

Малюнки та фото в підручнику ілюструють та допомагають зробити наочним текст, подають важливу інформацію.

Карикатури та плакати тих часів оживляють історичний матеріал.

Історичні карти в підручнику висвітлюють основні події та явища кожної з поданих тем.

Питання і завдання в підручнику спрямовані на різні види систематизації навчального матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі. Є питання як на повторення, систематизацію матеріалу, так і творчого характеру. Низка творчих завдань вимагає не тільки засвоєння навчального матеріалу курсу всесвітньої історії початку ХХ ст., а й загальної обізнаності в сучасних проблемах, вироблення вмінь застосовувати отримані при вивченні історії знання для аналізу історичних проблем та явищ сьогодення.

Деякі питання мають «провокативний», дискусійний характер. Вони важливі для організації дискусії в класі та формування Вашої власної оцінки складних історичних подій і явищ, для розуміння зв'язку навчального матеріалу з життям, з теперішніми суспільно-політичними, економічними, культурними подіями, морально-етичними явищами.

Отже, перед Вами – підручник, який має бути Вашим надійним помічником у вивченні історії, у самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя. Бажаємо Вам успіхів у навчанні!

ВСТУП. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. ОСНОВНІ ЦІННОСТІ ТА ЗДОБУТКИ ЛЮДСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Соціально-економічний розвиток у світі на початку ХХ ст. сприяв поліпшенню матеріального становища людей, особливо в розвинутих країнах Європи та Північної Америки. Розбудовувалися міста, у Парижі й Лондоні, Берліні й Москві зводилися небачені до того семи-десятиповерхові будинки, а за океаном з'явилися хмарочоси у 18-20 та більше поверхів. Міста ставали більш комфортними для життя. Люди користувалися все більш швидкими та зручними технічними засобами передачі інформації. Автомобілі, пароплави ставали більш досконаліми, нечуваними темпами поширювалася мережа залізниць.

Багатоповерховий будинок у Мельбурні, Австралія, на початку ХХ ст.

Мовою цифр

Лише за 43 роки (1871–1914) довжина залізниць у Європі зросла з 105 до 347 тис. км, у США – з 93 до 567 тис. км, у Азії – з 8 до 108 тис. км (у 13,5 разів), а в Африці – з 2 до 44 тис. км (у 22 рази).

Державна влада в демократичних країнах проводила соціальні реформи, підтримувала громадський порядок, прагнула задовольнити інтереси всіх верств населення, збалансувати їх. Під захистом держави знаходилась приватна власність, гарантувалась свобода підприємництва та ініціативи.

Світовим центром науки і культури була Європа. Найважливішими науковими осередками стали університети, **наукові відкриття** все швидше запроваджувалися у виробництво, їхніми плодами користувалися все більше людей. Розпочалася науково-технічна революція, збагачуючи людей небаченими можливостями задоволення матеріальних і духовних потреб, проте й спричиняючи наростання екологічних та інших проблем, що набули глобального, загальнолюдського значення.

Складні **процеси в культурі** сприяли подальшому звільненню творчого самовираження митців, створенню чудових творів мистецтва та літератури, що ставали доступними для людей. До культурного життя залучалися широкі верстви населення, демократизувалася освіта. Моральні цінності поступово сприймалися все більшою частиною людства.

Тож не дивно, що ці часи здобули назву «*la belle poque*» (з французької – «щаслива епоха»). Однак насправді розквіт торкнувся лише

декількох країн, до яких належали насамперед Велика Британія, Франція, США, Канада, дещо пізніше – Німеччина. Економічне та культурне піднесення переживали також Росія, Австро-Угорщина та Італія.

Проте зростання протистояння між воєнно-політичними блоками, гонка озброєнь, наростання шовіністичних тенденцій у країнах призвели до розв’язання Першої світової війни, яка стала найкривавішою подією та першою загальнолюдською катастрофою в історії людства.

Після закінчення війни людство сподівалося на усвідомлення її уроків, але несправедливе повоєнне облаштування світу, конфлікти всередині країн породили протиріччя, які несли в собі зародки нової світової війни.

2. НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Соціально-економічний та культурний розвиток викликав зміни у народонаселенні. У розвинутих країнах Європи та Північної Америки **посилювалися процеси урбанізації** – дедалі більша частина населення мешкала у містах. У періоди економічного піднесення (1900–1914, 1924–1929) зростав життєвий рівень людей, науково-технічні досягнення використовувалися для покращення умов праці та життя.

Міське населення у світі	Початок XIX ст.	Початок XX ст.
Кількість мешканців міст (у млн чол.)	29,3	224,4
% від усього населення Землі	3	13,6
Кількість міст з населенням понад 1 млн чол.	1	13

Продовжувалася міграція населення європейських країн до США, Канади (серед них чимало було українців з Австро-Угорщини та Росії), а також до Австралії, Нової Зеландії.

Віце-король Індії Лорд Керзон з дружиною після полювання на бенгальських тигрів, 1903 р.

Був закінчений колоніальний розподіл світу між провідними державами. Найбільші колоніальні імперії утворили Велика Британія та Франція, які витіснили з провідних позицій «старі метрополії» – Іспанію, Португалію і Голландію. Англійці говорили, що над британськими володіннями «ніколи не заходить сонце». У 1900 р. британські колонії охоплювали територію площею 32,7 млн кв. км, що становило половину всіх колоніальних володінь світу. Кількість населення британських колоній сягала 368 млн чоловік – удесятеро більше від населення самої Великої Британії.

Населення всієї Африки, значної частини Азії, Океанії опинилось у

економічній, соціальній, національній залежності від метрополій. У 1914 р. на територіях, що були залежними від європейських держав, мешкало близько однієї третини усього людства.

Зростала загальна кількість населення у світі. У другій половині XIX ст. населення світу зросло у 1,5 раза, збільшуючись приблизно на 17 млн чоловік на рік. З другої половини XVIII ст. (від початку промислового перевороту) до XX ст. найшвидше зростала кількість населення в Європі, де піднімалося виробництво, відбувалось піднесення рівня життя та санітарно-гігієнічних умов. З початку XX ст. значно зростала кількість населення в основному вже не в індустріально розвинутій Європі, а в Азії, Африці та Америці. У 1900 р. чисельність населення світу складала 1,630 мільярда чоловік, а в 1927 р. – вже 2 мільярди.

Мовою цифр

Для зростання чисельності населення світу до 1 мільярда чоловік знадобилась вся історія світу до 1820 р. Наступного мільярда людство досягло вже за 107 років (1927 р.). Для збільшення населення світу до 3 мільярдів знадобилося вже 33 роки (1960 р.), до 4 мільярдів – 14 років (1974 р.), і далі темпи приросту населення на планеті зростають. У XX столітті, з одного боку, відбувалось значне зростання кількості населення. З іншого – значні людські втрати принесли війни XX століття. Під час Першої світової війни людські жертви склали 10 млн чоловік убитими (плюс 20 млн поранених та 20 млн людей, які загинули від поранень та хвороб). Під час Другої світової війни було вбито вже понад 54 млн чоловік, поранено близько 90 млн, а загинуло від поранень та хвороб ще 25 млн чоловік.

3. ПРИСКОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО, ТЕХНІЧНОГО, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

На початку XX століття завершилось формування *індустріального суспільства* в Англії, Франції, Німеччині, Росії, США та Японії.

Особливості економічного розвитку

Економічний розвиток на початку XX століття характеризується як вільним розвитком ринкових відносин, так і становленням системи державного регулювання економіки в різних варіантах. Промислове виробництво значно випереджало виробництво сільськогосподарської продукції, прискорила урбанізація, розшарування суспільства, все ширше використовувалась наймана праця, яка охоплювала промислове виробництво, будівництво, транспорт, сферу послуг, сільське господарство. Проходило становлення й подальший

Індустріальне суспільство (промислове суспільство) – стадія розвитку суспільства, що характеризується:

- поширенням **великого машинного виробництва**;
- зростанням **міст** та їх значення;
- утвердженням **ринкової економіки**;
- становленням **демократії**, громадянського суспільства і правової держави.

Індустріальне суспільство (термін впровадив А. Сен-Сімон) змінює традиційне, аграрне суспільство. Наприкінці XX століття індустріальне суспільство переходить у постіндустріальне.

розвиток нових галузей промисловості: автомобілебудування, верстатобудування, електротехніки, нафтопереробної та інших.

Особливості соціального розвитку

Великі *фінансисти і підприємці*, які досягли високого рівня матеріального забезпечення, прагнули більшою мірою впливати на політичне життя своїх країн. Намагалася зберегти свій вплив і аристократія.

Зростали роль і значення у суспільстві *середнього класу* – середніх і дрібних підприємців, чиновників, творчої та технічної інтелігенції.

Найчисельнішою групою населення залишались *робітники*, серед яких найбільше поширювалися колективістські цінності. У цей період дедалі більше поглиблювалися протиріччя між *найманими робітниками та власниками-роботодавцями*, що особливо виявлялося в періоди криз. Робітники відстоювали свої права через профспілки, все активніше залучались до політичної діяльності. Їхнє хитке соціальне становище використовували у своїх цілях різноманітні політичні сили – від комуністів і соціалістів до фашистів.

Лідери розвинених країн, сповідуючи демократичні цінності, ставали на шлях *глибоких реформ і перетворень*.

Технічний прогрес

Інтенсивний розвиток виробництва викликав небачений до цього технічний прогрес, що став можливим завдяки науковим відкриттям.

Наука перетворилась на безпосередню виробничу силу. Наукові досягнення сприяли появі й повсякденному використанню нових технологій, машин і механізмів. У масовому виробництві широко застосовувалася електроенергія. Всюди будувались тепло- й гідроелектростанції. Значних успіхів досягло *машинобудування*. Найважливішим нововведенням у машинобудуванні стало спеціалізоване потоково-масове (конвеєрне) виробництво.

Автострада в США на початку XX ст.

Докорінних змін у першій половині XX століття зазнали й *транспортні засоби*, які базувались на новітніх досягненнях науки і техніки та водночас стимулювали їхній розвиток. На початку XX століття у всьому світі налічувалось 9000 автомобілів, а на 1950 р. лише в США їх було вже понад 40 млн.

Перша світова війна, *мілітаризація* економіки, гонка озброєнь стали головними причинами інтенсивного розвитку нових типів літаків, танків, військових кораблів. У XX ст., як ніколи раніше, необмежені можливості людського розуму все більшою мірою використовувались у військових цілях.

Мілітаризм (від лат. *militaris* – воєнний) – політика нарощування державою своєї військової могутності, політичне панування воячини, підкорення господарства країни цілям підготовки до загарбницької війни.

Розвиток засобів масової інформації і зв'язку

У 1921 р. в Європі і США були створені громадські системи радіомовлення, які транслювали інформаційні та розважальні програми. Перша система телебачення була продемонстрована в 20-ті рр. у Великій Британії *Д. Бердом*, а вже наприкінці 30-х рр. у Великій Британії, Німеччині, а потім і в США розпочались регулярні телетрансляції. У 1926 р. вперше був установлений телефонний зв'язок між Лондоном і Нью-Йорком.

Розвиток культури

На початку ХХ століття зростала кількість освічених людей, освіта у багатьох країнах ставала більш доступною, з'явилися нові типи навчальних закладів. У літературі та мистецтві існувала боротьба реалістичних та модерністських течій. Саме в цей період жило й творило багато видатних письменників, музикантів, художників, які своїми працями збагатили скарбницю світової культури. Найвизначніші наукові винаходи та літературні твори були відзначені найпрестижнішою *Нобелівською премією*.

У 1920–30-ті рр. виникла *масова культура*. Її продукція мала відповідати вимогам аудиторії в час дозвілля, розваги, при цьому балансує між високими критеріями мистецтва та рівнем його масового сприйняття.

4. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ 1900–1929 рр.

Період довоєнного розвитку (1900–1914)

Економічне зростання передових країн супроводжувалось як поліпшенням матеріального становища людей, розвитком культури та освіти, так і наростанням військово-політичного протистояння на міжнародній арені, посиленням соціальних та міжнаціональних протиріч усередині країн.

Перша світова війна (1914–1918)

1 серпня 1914 р. почалась перша в історії людства світова війна, в яку поступово вступили 34 держави на боці Антанти і 4 держави ворожого їй блоку. Перша світова війна призвела до серйозних політичних, економічних та територіальних змін у більшій частині країн світу і особливо в Європі. Країни Четверного союзу під час війни зазнали нищівної поразки.

Припинили своє існування імперії: Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська. На території Європи утворилися нові держави: Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія.

Версальський мирний договір містив у собі поряд із позитивними моментами *передумови для виникнення нових війн*.

Період післявоєнної нестабільності (1918–1923)

Цей період відзначається *змiнами в розстановці сил у світі*. Позиції Великої Британії та Франції – держав-переможниць – виявилися ослабленими через посилення впливу США та Японії, зростання антиколоніальних виступів. У Німеччині була проголошена демократична республіка. У Росії більшовики встановили диктатуру пролетаріату. Європою прокотилась хвиля революцій за радянською моделлю, які зазнали краху.

Посилився вплив у світі країн Азії, Африки та Латинської Америки. Розпочалися рухи за незалежність, за розширення громадянських прав.

Економічна криза 1920–1921 рр. викликала загострення соціальних протиріч. В Італії до влади прийшли фашисти, інші західні країни, що мали сильні демократичні традиції, взяли курс на реформи.

Період економічної стабілізації (1924–1929)

В **економіці** відбувалася модернізація виробництва, впроваджувались нові форми організації праці, нові технології. Стабілізувалась кредитно-фінансова система, зменшувалось державне регулювання економіки.

У країнах *Західної Європи, у США, Канаді* громадяни користувались усіма **демократичними правами**. Був закріплений на законодавчому рівні 8-годинний робочий день, визнавались права профспілок. У *США, Англії, Швеції, Норвегії, Австрії, Німеччині* жінки отримали право голосу.

Натомість в *Італії, Німеччині, Іспанії, СРСР* демократичні традиції або тільки зароджувались, або були відсутні. У країнах *Центральної та Південно-Східної Європи* утверджувались **авторитарні режими**.

Суттєвих змін зазнали **культура й побут** населення. Зростала роль засобів масової інформації, кіно, спорту у повсякденному житті.

Майбутні покоління будуть розглядати ХХ століття як добу вражаючих культурних досягнень, нечуваних темпів технічного прогресу. Проте водночас ХХ століття ввійшло в історію як століття геноцидів та світових воєн, що поставили під загрозу загибелі світову цивілізацію.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Згадайте курс Нової історії, який Ви вивчали у 9 класі. У яких державах світу в другій половині XIX ст. значно прискорились темпи соціально-економічного розвитку? В яких європейських країнах відбулися революції, що значною мірою вплинули на історичний розвиток цих країн?
2. Які нові технології сприяли швидкому розвитку машинобудування?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте основні періоди всесвітньої історії 1900–1929 рр.
2. Назвіть основні зміни у соціальній структурі суспільства розвинутих країн на початку ХХ ст.
3. Дайте характеристику технічному прогресу на початку ХХ ст.
4. Визначте основні тенденції культурного розвитку на початку ХХ ст.

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви розумієте думку про те, що у ХХ ст. «наука ставала безпосередньою виробничою силою»?
2. Як Ви вважаєте, чи сприяє гонка озброєнь економічному розвитку країн?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «індустріальне суспільство», «мілітаризм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чому початок ХХ століття отримав у деяких сучасників назву «la belle époque» (з французької – «щаслива епоха»)?
2. Чим ХХ століття відрізняється від попередніх етапів розвитку людства?

Тема 1. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

§1. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку США, Великої Британії та Німеччини на початку ХХ ст.

1. США

1.1. Особливості державного устрою країни

США стали першою країною, яка здійснила на практиці **поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову**. Це було важливим кроком на шляху до створення правової держави.

У країні ще з кінця ХІХ ст. утвердилася **президентська республіка**.

Законодавча влада була делегована *Конгресу*, який складався з двох палат: *Палати представників*, що обирались населенням штатів, та *Сенату*, членів якого обирали (до 1913 р.) парламенти штатів. Палата представників і Сенат мали рівні права у тому, що стосувалося законодавчої ініціативи і прийняття законів.

Головою виконавчої влади був президент. Він обирався загальним голосуванням у всіх штатах. Президент обирався на чотирирічний строк, але міг бути переобраний на наступний термін. За конституцією президент був головою держави і уряду. Йому доручалося верховне командування збройними силами. Утім конституція не давала президентові законодавчої ініціативи (права направляти палатам готовий законопроект); його вето на закон, прийнятий палатами, могло бути «відкинуте» більшістю Конгресу.

У той же час Конгрес не міг вплинути на політику президента, за винятком, коли її здійснення було неможливе без сприяння Конгресу (асигнування, укладання міжнародних угод, законодавство, призначення на важливі посади). Для усунення президента від влади конституція вимагала обґрунтованого звинувачення в зраді, хабарництві та інших тяжких злочинах. Це правило застосовувалося й до міністрів уряду. З початку ХХ ст. влада президента в Сполучених Штатах зміцнювалася.

Третьою гілкою влади США був суд. Паралельно з судами штатів функціонувала федеральна судова система. Верховний суд мав право скасування будь-якого закону за умови порушення конституції. Більш того,

Білий Дім, Овальний кабінет – робочий кабінет президента США – у ХХ ст. став символом могутності та влади не тільки в країні, а й у світі

Верховний суд отримав повноваження видавати накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента і міністрів.

1.2. Політичне життя США

Антитрестівська боротьба та реформи Т. Рузвельта. Після вбивства у 1901 р. *Вільяма Мак-Кінлі* президентом США став віце-президент *Теодор Рузвельт*.

Президенти США наприкінці XIX – на початку XX ст.

Президент	Роки президентства	Партія
Вільям Мак-Кінлі	1897–1901	республіканська
Теодор Рузвельт	1901–1909	республіканська
Вільям Говард Тафт	1909–1913	республіканська
Томас Вудро Вільсон	1913–1921	демократична

Теодор Рузвельт

Президентство Теодора Рузвельта (1901–1909 рр.) проходило в умовах розгорнутого в країні масового суспільного руху, спрямованого проти трестів. У перших рядах цього руху виступали робітники і фермери. У стані неспокою перебувала дрібна і середня некорпорована буржуазія, тисячі представників якої розорилися через конкуренцію з монополістами.

Президент США висунув і запровадив програму «Справедливого курсу», яку було розроблено групою політиків на чолі з сенатором з Вісконсіна *Р. Лафоллетом*. Уряд Рузвельта почав судові процеси проти

ряду монополій («Стандарт Ойл», м'ясного тресту та ін.), звинувативши їх у порушенні антитрестівських законів. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту в Чикаго призвели до прийняття закону про контроль уряду над якістю і санітарними умовами виробництва та продажу харчових продуктів і аптечних товарів.

Було також видано закон про охорону природних ресурсів з метою припинення їх розкрадання. Проте дія закону поширювалась не на всю країну, а лише на 235 млн акрів громадських земель.

Згодом Т. Рузвельт сповістив про внесення ним до конгресу біллів про прогресивний прибутковий податок, 8-годинний робочий день та інших. Однак вони так і не стали законами, оскільки їх не прийняли комісії Конгресу або Верховний суд.

У 1903 р. Т. Рузвельтом було створено міністерство торгівлі і праці. Однак його заходи щодо «охорони інтересів населення від свавілля корпорацій» звелись до опублікування кількох документів про розслідування

діяльності ряду трестів. Ані публічні судові викриття, ані заходи щодо обмеження зловживань корпорацій не зачепили інтересів монополій.

Неоднозначні реформи Т. Рузвельта, а також прямолінійні дії, спрямовані на підтримку великого капіталу за президента **В. Тафта**, призвели до кризи всередині правлячої республіканської партії. У 1912 р. від неї відокремились радикальні групи буржуазних реформаторів на чолі з Р. Лафоллетом, до яких незабаром приєднався і Рузвельт. Вони створили Національну прогресивну партію.

Програма «Нової демократії» В. Вільсона. Розкол республіканської партії сприяв перемозі на президентських виборах 1912 р. демократа **Вудро Вільсона** (був президентом у **1913–1921 рр.**). Ним була розроблена програма «Нової демократії». За ініціативи Вільсона було прийнято низку законів:

- закріплювалось право на організацію робітничих спілок, страйків і пікетування;
- скасовувалось судове переслідування за участь у страйках, крім випадків, коли було завдано непоправної шкоди підприємству;
- заборонялось використання праці дітей у промисловості;
- відмінявся параграф антитрестівського закону Дж. Шермана 1890 р., за яким страйки профспілок вважались змовою, а самі профспілки – монополіями, що мали на меті обмеження розвитку виробництва;
- встановлювалась система компенсацій за нещасні випадки на виробництві.

Вудро Вільсон

Конгрес прийняв закон, який встановив 8-годинний робочий день, плати за його перевищення у півтора раза більшу для робітників, зайнятих на магістральних залізницях; фермерам надавалась можливість брати у держави кредити; закон про товарні склади передбачав видачу позик фермерам під майбутній урожай основних сільськогосподарських продуктів.

Проте ні антитрестівський закон Г. Клейтона (1914), ні прогресивний прибутковий податок не скоротили прибутків монополій.

Найважливішою частиною програми «нової демократії» Вільсона стало створення федеральної Резервної системи банків, яка відповідала інтересам великого капіталу і сприяла підкоренню господарського життя країни могутній фінансовій олігархії.

1.3. «Американське економічне диво»

США наприкінці XIX – на початку XX століття здійснили нечуваний економічний ривок, справжнє *економічне диво*. Країна, випередивши Велику Британію, **вийшла на перше місце у світі** за обсягом промислового виробництва і не поступається цією позицією аж до наших часів.

Мовою цифр

У 70-х рр. XIX ст. в США виплавлялося сталі у 7 разів менше, ніж в Англії, а до 1910 р. США випереджали Англію за цим показником уже в 4,5 раза! У 1900 р. на американських заводах працювало 9,4 млн робітників, а в 1910 р. – вже 17 млн.

Цікаві подробиці

Для підвищення якості та здешевлення виробництва автомобілів Форд удосконалював конвеєрне виробництво, стандартизував технологію, заощаджував навіть на фарбуванні машин. Форду належить відомий вислів: Ви можете придбати автомобіль «Форд» будь-якого кольору, за умови, що цей колір – чорний.

Автомобіль «Форд Т», 1915 р.

Цікаві подробиці

Символом масового виробництва товарів для населення став девіз, розміщений на одному з нью-йоркських супермаркетів: «Якщо Ви не знаєте, чого Ви хочете – заходьте до нас, у нас це є».

Наприкінці XIX ст. підприємець **Генрі Форд** сконструював свій перший автомобіль. Незабаром Форд налагодив його масове виробництво, і вже до 1915 р. з конвеєрів його заводів сходило до 250 тис. машин на рік. Вартість фордівських автомобілів постійно знижувалась, і їх могли купити все більш широкі верстви населення, у тому числі робітники. Якщо в 1910 р. середня ціна автомобіля становила 20 середньомісячних окладів кваліфікованих робітників, то у 1922 р. – лише три.

Одночасно з автомобілебудуванням стрімко розвивалось будівництво автодоріг. На гігантській території США розвинута мережа шосейних доріг та залізниць сприяла становленню внутрішнього ринку.

Бурхливий розвиток промисловості супроводжувався підвищенням рівня життя населення, у першу чергу – робітників. Їхнє становище ставало кращим, ніж у робітників європейських країн.

Завдяки застосуванню новітньої техніки та технологій, створенню нормальних умов праці її продуктивність у промисловості США була у 4 рази вищою, ніж у державах Європи.

2. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

2.1. Велика Британія – зразок конституційної монархії

Велика Британія (іноді називають *Англія*, з 1921 р. – *Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії*) була класичним зразком *конституційної монархії*. Вищу виконавчу владу здійснював *монарх*. Він мав право оголошувати війну й укладати мир, ухвалювати рішення щодо помилювання, схвалювати або відхиляти закон. Виконавчу владу з королем розділяв *уряд (Кабінет міністрів)*.

Влада монарха була обмежена *вищим законодавчим органом – двопалатним парламентом*. Нижню палату парламенту – *Палату общин* –

обирали на основі високого майнового цензу (у 1830 р. з 14 млн чоловік населення право голосу мали тільки 220 тис.). Верхня палата парламенту – Палата лордів (перів) – затверджувала проекти законів, прийнятих Палатою общин. Членство в Палаті лордів було спадкоємним. Парламентським актом 1911 р. права Палати лордів були істотно обмежені.

Англійський парламент – символ класичного парламентаризму

Судова влада належала судам різних інстанцій. Цивільні й кримінальні справи розглядалися судами присяжних. Судді призначалися парламентом довічно й могли бути позбавлені посади тільки за його рішенням.

2.2. Країна політичної стабільності

Політична стабільність. Велика Британія залишалася країною *політичної стабільності*, яку забезпечували передові соціальні реформи.

Роздуми з приводу

Британський досвід продемонстрував, що між інтересами буржуазії та робітників не тільки немає непримиренних протиріч (як стверджують радикальні революціонери), а навпаки, є спільні інтереси. Підприємці не можуть обійтися без робітників, праця яких забезпечує конкурентоспроможність підприємства та прибутки його власника. З іншого боку, робітники зацікавлені в підприємці, який має кошти для розвитку підприємства та розумно ним керує, що забезпечує достойну оплату праці робітників. Крім того, висока заробітна плата мільйонів робітників забезпечує зростання внутрішнього ринку, що стимулює виробництво товарів. Звичайно, відбуваються і конфлікти між робітниками, зацікавленими у підвищенні заробітної плати, і власником, що прагне зменшити свої витрати. Проте компроміс між соціальними групами забезпечує обопільне задоволення інтересів. Завдяки соціальному компромісу, еволюційному розвитку Англії, США та інших демократичних країн у них вдалося забезпечити високий рівень та якість життя населення, що було не досяжним для інших країн, які «лихоманило» від революцій та громадянських війн.

Інтереси британських робітників захищали тред-юніони (профспілки).

У країні продовжувала існувати *двопартійна система*, в якій домінували дві партії: *консерватори (торі)* і *ліберали (вігу)*. Від партії, що перемогла, обирали голову уряду – прем'єр-міністра, а партія, яка програла вибори, переходила в опозицію. Ця система існує й зараз.

Консерватори при владі. У 1900 р. до влади в Англії прийшли консерватори, і вони одразу змушені були вирішувати проблему торговельної політики. Впливові кола буржуазії, які страждали від іноземної конкуренції, вимагали митного захисту. Рупором цих кіл став *Дж. Чемберлен*. Він почав гучну кампанію *за відмову від політики вільної торгівлі* і впровадження імперського мита.

Джозеф Остин Чемберлен

Проте представники банків, суднобудування й вугільної промисловості, що здійснювали зовнішньоторговельні операції, відхилили цю програму. Дж. Чемберлен змушений був вийти зі складу кабінету.

Реформи лібералів. За таких умов у 1906 р. до влади прийшли ліберали. Велику роль в їх уряді відігравав *Девід Ллойд Джордж*, який зайняв посаду міністра торгівлі та відповідав за промисловість. Уряд лібералів за його ініціативою прийняв низку законів у сфері соціального забезпечення. *Такі закони сприяли мирному розвитку суспільства, зводили до мінімуму загрозу соціальних конфліктів.* Під впливом Ллойд Джорджа у 1908 р. парламент прийняв за-

кон про 8-годинний робочий день для гірників та закон про компенсацію при нещасних випадках на виробництві; були введені податки на високі прибутки та мита на велику спадщину. За це консерватори оголосили його «революціонером», а дії ліберального уряду – «замахом на приватну власність».

Виникнення лейбористської партії. На початку ХХ ст. на політичній арені Англії з'являється нова партія – *лейбористська* (заснована в **1900 р.** як Комітет робітничого представництва, з 1906 р. називається «лейбористською»). По суті це була федерація різних організацій: тред-юніонів (профспілок), Незалежної робітничої партії, Соціал-демократичної федерації.

Виникнення на політичній арені «третьої сили» викликало занепокоєння у стані торі і вігів, але було вже пізно. Через два десятиріччя основна маса виборців, яка голосувала за лібералів, перейшла на бік лейбористів.

Проблема Ірландії. Гострою проблемою для Великої Британії на початку століття була Ірландія. Так, у перші роки ХХ ст. в Ірландії виникла партія «Шин Фейн» («Ми самі»), яка вимагала політичної незалежності. Вслід за цими вимогами розпочалися дії: у 1911 р. розпочався страйк залізничників, а у 1912 р. – дублінських трамвайників.

Ліберали зрозуміли неминучість поступок ірландцям. Уряд у квітні 1912 р. вніс у парламент білль щодо Ірландської проблеми, але консерватори зустріли його вороже. Вони вимагали розчленування Ірландії, відокремлення її північної частини – *Ольстера*, промислово найбільш розвинутої частини країни. Тільки Перша світова війна відтіснила Ірландську проблему на другий план. Проблема Ольстера не вирішена і на сьогодні.

2.3. Відставання в економічному змаганні

Англія на початку ХХ ст. залишалась однією з провідних країн світу, була найбільшою колоніальною імперією, але *поступилася США місцем головної індустріальної держави.* Це було пов'язано з низкою чинників.

Наявність у Великій Британії колоніальних володінь з гарантованими ринками збуту, дешевою робочою силою і сировиною дозволяла отримувати високі прибутки, використовуючи застарілу техніку, що *не сприяло оновленню британської застарілої технічної бази.*

Вивіз капіталу до колоній та інших країн позбавляв вітчизняну економіку капіталовкладень, що уповільнювало темпи економічного розвитку.

Британський уряд, а також британські промисловці, фінансисти, торговці, переконані у довічному зберіганні панування Англії у світовому виробництві та торгівлі, поступово втратили гнучкість у конкурентній боротьбі. Британські товари з кінця XIX ст. витіснялися з ринків німецькими та американськими. Німецькі комерсанти краще за англійців вивчили особливості ринків у різних країнах, ураховували інтереси споживачів.

3. НІМЕЧЧИНА

3.1. Монархічний союз під верховенством Пруссії

На початок XX ст. змін у політичному устрої Німецької імперії не відбулося. До неї входили 22 монархії (серед них Пруссія, Баварія, Саксонія) та чотири «вільних міста». Конституція надавала їм деяку незалежність, але це був союз, у якому не було навіть формальної рівності членів.

На чолі імперії стояв *король найбільшої держави – Пруссії* (60% населення і понад половина території). Йому присвоювався титул імператора. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав урядовців, включаючи голову уряду – союзного канцлера, делегатів Пруссії до верхньої палати парламенту, й міг здійснювати безпосереднє керівництво міністрами.

Верхньою палатою *Німецького парламенту* була *Союзна рада – бундесрат*. Члени його призначалися керівниками держав. З 58 депутатів 37 представляли Пруссію, інші монархії мали у верхній палаті від 1 до 6 місць. Конституція надавала бундесрату законодавчу та значну частину виконавчої влади, він мав право видавати укази, що мали силу закону.

Нижньою палатою парламенту був рейхстаг. Однак у разі, якщо рейхстаг відхиляв законопроект, уряд міг обійти цю перешкоду.

Імперський уряд був представлений в одній особі – *канцлера*. Кабінету міністрів не існувало. Міністри були підлеглими канцлера.

2.3. Особливості політичного життя

Роль юнкерства в країні. Правлячим у Німецькій імперії став *юнкерсько-буржуазний блок* (юнкер – дворянин-землевласник, поміщик). На початку XX ст. великі дворяни-юнкери зуміли не тільки зберегти, а й значно посилити свій вплив і роль у державі. У руках юнкерів опинився уряд та інші органи правління, армія і дипломатія. Дворянство перетворило Пруссію на найбільш реакційну державу Німецької імперії.

Між юнкерами і буржуазією виникали жорстокі сутички, але соціально-економічний розвиток і зростання опору робітничого класу були причиною того, що напередодні Першої світової війни склалася тенденція до *переплетення інтересів обох соціальних груп*. Капіталізація сільського господарства, участь дворян у промислових підприємствах,

Нація – велика спільнота людей, яких **об'єднує національна самосвідомість**, що формується на основі спільного походження та історії, мови, території проживання, культурних традицій, ментальності, особливостей господарського життя. Для різних націй характерні певні особливості національного характеру, темпераменту тощо. Проте немає націй «більш розумних» чи «менш розумних», «агресивних» чи «миролюбних», «добрих» чи «поганих».

Націоналізм – ідеологія та політика **відстоювання інтересів своєї нації**. Націоналізм є необхідною умовою національного розвитку, створення національної держави. Разом з тим, екстремістський, агресивний, руйнівний націоналізм, що пропагує ідеї відмови іншим народам у праві на існування чи у національному самовизначенні, призводить до міжнаціональної ворожнечі та війн, шкодить дійсним інтересам нації.

Шовінізм – реакційна політика, спрямована на розпалювання ворожнечі й ненависті між народами. Для шовінізму характерні войовнича пропаганда національної винятковості, зверхності над іншими, приниження інших націй (*детальніше про шовінізм пояснено в § 6 «Міжнародна обстановка на початку XX ст.»*).

бито відстоює такий екстремістський, руйнівний націоналізм.

Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці мають право панувати над іншими народами. Пангерманісти закликали проводити «політику сили» щодо інших держав, створювати могутні флот та армію, готуватися до війни за переділ світу. *«Ми вимагаємо для себе місце під сонцем»*, – заявив канцлер Бюлов.

3.3. Економічне зростання Німеччини

На початку XX ст. Німеччина висувалася на перше місце в Європі і стала другою (після США) індустріальною державою світу. *З 1870 до 1913 рр. обсяг промислового виробництва в країні збільшився в 6 разів.*

придбання маєтків підприємцями, родинні зв'язки – усе це зближувало представників найбагатших дворянських і буржуазних родин.

Мілітаризм. Однією з найважливіших рис Німецької імперії була надзвичайно висока питома вага мілітаризму у суспільному житті. На початку XX ст. виникли мілітаристські організації, що налічували десятки тисяч членів, від впливових політиків і громадських діячів до відсталих, безграмотних верств населення. У пропаганді мілітаризму використовувались ідеї необхідності «справедливої перебудови світу» на користь Німеччини, **націоналістичні** настрої.

Роздуми з приводу

На початку XXI століття націоналізм не сходить з історичної арени; більш того, деякі вчені бачать потенціал подальшого його росту. Без націоналізму не могли бути створені ні, наприклад, Німеччина у XIX ст., ні Польща чи Індія, Словаччина чи Україна у XX ст., ні жодна інша національна держава. Проте використання ідей націоналізму для відстоювання інтересів своєї нації за рахунок інших; пошуки джерел національних проблем не в своєму середовищі, а ззовні; національний егоїзм, ідеалізація власної нації та необ'єктивна критика інших, врешті-решт, завдають великої шкоди самій нації, інтереси якої ні-

До того ж у цей час давалися взнаки *позитивні наслідки об'єднання країни*, а також воєнної перемоги над Францією та отримання величезних репарацій, що були спрямовані на розвиток промисловості.

Німецькі підприємці успішно використовували *досвід інших країн*, впроваджували новітні досягнення науки і техніки, передову технологію.

Зростання промисловості стимулювали *великі державні замовлення* на виробництво озброєння, будівництво фортець, залізниць і морських портів. Держава заохочувала розвиток важкої індустрії та охороняла її інтереси від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку.

Економічний прогрес Німеччини був обумовлений і традиційними *рисами німецького народу* – працьовитістю, дисциплінованістю й ощадливістю. Швидке *зростання кількості населення* (з 40 млн у 1871 р. до 67 млн у 1913 р.) сприяло збільшенню обсягу внутрішнього ринку.

У країні бурхливо розвивалися нові галузі промисловості – електротехніка та електроенергетика, хімічна промисловість, машинобудування.

Швидко росли монополії. Лідерство у виробництві зброї, локомотивів, залізничних рейок захопив концерн промислової династії *Круппів*.

Розвиток *сільського господарства* відбувався значно повільніше через збереження напівфеодальної системи поміщицьких (юнкерських) господарств і малоземелля (або безземелля) селян. Пруське юнкерство зосередило у своїх руках майже третину оброблюваної в країні землі.

Головною ознакою соціально-економічного розвитку Німеччини була *мілітаризація*. Воєнний бюджет країни у 1900–1914 рр. напередодні Першої світової війни становив майже половину усіх витрат Німеччини.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У яких країнах існувала двопартійна система?
2. Назвіть основні політичні партії США та Англії.
3. Що свідчило про швидкий економічний розвиток США на початку ХХ ст.?
4. Які чинники стримували розвиток сільського господарства Німеччини?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть відмінності державного устрою Англії та Німеччини на початку ХХ ст.
2. Визначте особливості політичного розвитку США на початку ХХ ст.
3. Якими були передумови відставання Англії в економічному розвитку від США та Німеччини?
4. Що сприяло економічному зростанню Німеччини на початку ХХ ст.?

III. Для обговорення в групі

1. Які чинники сприяли тому, що Англія і на початку ХХ ст. залишалася політично стабільною країною?
2. Які позитивні та негативні наслідки для робітників мало запровадження конвеєрної системи на виробництві?
3. США стали першою країною, яка здійснила на практиці поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Як Ви вважаєте, чому це є важливим кроком на шляху до створення правової держави?

4. Як впливав розвиток автомобілебудування в США на початку ХХ ст. на загальний соціально-економічний розвиток країни?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

1. Згадайте курс історії, який Ви вивчали у 9 класі, та дайте визначення понять: «монополія», «юнкерство», «двопартійна система», «президентська республіка», «конституційна монархія».

2. Дайте визначення понять: «нація», «націоналізм», «шовінізм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чи існує взаємозв'язок між підвищенням рівня життя населення та прискоренням економічного розвитку країни? Поясніть на прикладі США початку ХХ ст.

2. Чи є націоналізм важливим у суспільній свідомості та в політиці у ХХІ столітті? Якими, на Вашу думку, є перспективи у націоналізма у світі, в Європі?

3. Президенту США Теодору Рузвельту належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:

«Навчи мене, Боже, спокійно сприймати події, перебіг яких я не можу змінити; дай мені енергію і силу втручатися в події, мені підвладні, і навчи мене мудрості відрізнити перше від другого».

«Головна формула успіху – знання, як поводитися з людьми».

«Великою нацією нас робить не наше багатство, а те, як ми його використовуємо».

«Роби, що можеш, з тим, що маєш, там, де ти є».

«Ніколи не помиляється той, хто нічого не робить».

«У політиці доводиться робити багато такого, чого не слід робити».

«Я можу керувати Сполученими Штатами і можу керувати своєю донькою Ейліс, але я не можу робити те та інше одночасно».

«Цілком неосвічена людина спроможна хіба що обізнати товарний вагон, а випускник університету може вкрасти цілу залізницю».

«Нехай краще бізнесмени ведуть свою справу чесно, ніж віддають частину надприбутку на благодійність».

Використовуючи ці афоризми, складіть словесний портрет Т. Рузвельта.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1900 р...... виникнення Лейбористської партії в Англії

1901–1909 рр...... президентство Теодора Рузвельта в США

1913–1921 рр...... президентство Вудро Вільсона в США

§2. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Росії на початку ХХ ст.

1. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

У той час, як у Європі політичний устрій держав розвивався у напрямку становлення парламентаризму, Російська імперія залишалась останнім островом *абсолютизму*, а влада царя не обмежувалась жодними виборчими органами. В управлінні країною російський самодержець спирався на централізований бюрократичний апарат, створений ще у XVIII ст.

Державна рада була *дорадчим* законодавчим органом, члени якої призначались довічно. Виконавчий орган самодержавства – *Рада Міністрів*, що була створена ще за Олександра I, також мала *консультативні функції*.

Сенат, створений за Петра I, виконував функції *Верховного Суду*. Сенатори, призначені довічно царем, мали знайомити громадськість з новими законами, тлумачити та контролювати їх виконання.

Державні посади обіймали вихідці з дворян. Лише дворянин був генерал-губернатором (відповідав за збір податків та охорону державного майна). В управлінні на місцях дворянство брало участь через «предводителів дворянства», що обирались дворянством та затверджувались царем.

На рубежі століття перед російським самодержавством стояло лише одне актуальне завдання – зберегти недоторканим абсолютизм.

2. НАРОСТАННЯ ОПОЗИЦІЙНОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

Велика частина населення Росії була лояльною до самодержавства: козацтво, селянство у районах імперії, які не знали кріпосництва. Проте наприкінці XIX – на початку ХХ ст. в Росії посилюється опозиційний рух.

Представники поміркованого *ліберального руху* були діячами земств і виступали за розширення прав земств у місцевому самоврядуванні, за обмеження сваволі чиновників-бюрократів.

Радикали – представники російської інтелігенції, що виступали за проведення докорінних демократичних реформ, встановлення республіканського правління, проведення аграрної реформи, покращення правового стану робітників та селянства, їх соціальний захист.

Виразниками інтересів російського селянства стала *партія соціалістів-революціонерів (есерів)*, яка виступала за проведення широкіх реформ та вбачала особливий шлях розвитку Росії та протипагу країнам Європи. Це була найбільш масова революційна партія. У 1905–1907 рр. її чисельність сягала півмільйона чоловік. Своєю метою есери проголошували соціалізм, «знищення разом із приватною власністю розподілу суспільства на класи», але вважали важливим збереження морально-етичних норм у суспільстві. Есери відстоювали інтереси тих, хто живе за рахунок власної праці, – *робітників, інтелігенції, селян.*

У тактиці есерів *агітація* сполучалась із систематичним *терором*, через що царський режим вважав цю партію найнебезпечнішим ворогом. Есерівські бойові організації на чолі з *Г. Гершуні*, *Б. Савінковим* тільки до 1911 р. у терактах знищили понад 200 чоловік – міністрів, губернаторів, поліцмейстерів тощо. Деякі активісти партії есерів (зокрема, *Є. Азеф*) були провокаторами, агентами царської «охранки».

Роздуми з приводу

Есери були найбільшою революційною партією Росії, але владу в жовтні 1917 р. захопили інші радикали – більшовики. Есери відстоювали інтереси селян та розробили найважливіший документ про надання селянам землі, але його основні положення привласнили більшовики та проголосили «Декрет про землю», завоювавши симпатії мільйонів селян, яких згодом позбавили цієї землі, загнавши в колгоспи.

? Чи можна сказати, що політичний успіх супроводжує тих, хто вдало використовує ситуацію та підлаштовується під неї, не гребує привласненням чужих ідей?

У 1890-х рр. виникають, а згодом об'єднуються у політичну партію представники *соціал-демократичного напрямку*, які з 1903 р. поділялись на два крила: ліворадикальне – *більшовиків* та відносно помірковане – *меншовиків*.

Більшовики на чолі з *Володимиром Леніном* декларували відстоювання інтересів робітничого класу, який мав бути головною рушійною силою соціалістичної революції та встановити диктатуру пролетаріату. Сама ж партія більшовиків бачила себе «політичним авангардом», воєнізованим керівним центром робітничого руху проти буржуазії.

Експропріація – позбавлення власності тих, хто її мав. Більшовицька ідея «експропріювати експропріаторів» тлумачилася як перерозподіл власності (на заводи, фабрики тощо). З точки зору марксистів, у ході історичного розвитку буржуазія «відібрала» у робітників власність, і тому її треба було «повернути» трудящим під гаслом «грабуй награбоване».

Цікаві подробиці

Є відомості, що «експропріацією» займався і молодий революціонер Йосип Джугашвілі (Сталін). Однак, після встановлення сталінської диктатури колишні «революціонери-соратники» вождя в Закавказзі були ліквідовані і нічого вже не могли розповісти про свого товариша.

Ряд більшовицьких груп вибрав специфічну форму терористичної діяльності – *«революційну експропріацію»*, займаючись грабунками «для збирання коштів на потреби революції». Експропріацією займалась, зокрема, більшовицька бойова група під керівництвом Л. Красіна. Найгучнішими акціями були пограбування банків у Тифлісі (Грузія), Варшаві (Польща), Гельсінгфорсі (Фінляндія), а також у Прибалтиці та на Уралі. Під час «ексів» часто страждали безневинні прості люди, заради яких начебто боролися з владою революціонери. Інколи прапором «експропріації» просто прикривались кримінальні наміри заволодіти грошима та цінностями.

Роздуми з приводу

Терористичні акти есерів та «експропріації» більшовиків розкладали суспільну свідомість, привчали суспільство до сприйняття насильства, вбивств як повсякденного та буденного явища, яке може бути «виправдано» якоюсь «шляхетною метою». Це було важливою передумовою сповзання російського суспільства до кривавих подій революцій початку ХХ ст. та громадянської війни, жертвами яких стали і активні учасники подій, і ті, хто намагався залишатися осторонь громадянського протистояння. Хвилі насильства, які охоплюють суспільство, змітають всіх...

Меншовики на чолі з **Г. Плехановим** представляли більш помірковане крило Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), стримано ставились до експропріації, схилились до необхідності реформ у Росії, яка могла «дорости» до соціалізму. На відміну від В. Леніна, який відстоював авторитарні методи керівництва партії, Г. Плеханов зазначав, що «потрібна дисципліна свідомості, а не дисципліна підкорення».

Політика русифікації мала своїм наслідком організаційне оформлення **національного руху** в багатонаціональній Російській імперії, переростання його культурно-просвітницького характеру в політичний. Національний рух поділявся на два напрямки: **соціалістичний** та **самостійницький**. Початок ХХ ст. знаменувався оформленням політичних національних партій у Польщі, Україні, Фінляндії, Вірменії, Грузії.

Національний рух – боротьба народу за національне визволення, створення можливостей для вільного національно-культурного, релігійного життя, соціально-економічного розвитку.

3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ. РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1904–1905 рр.

Активна політика Росії на Далекому Сході, російське просування до берегів Тихого океану та кордонів Кореї дедалі більше турбували Японію, яка прагнула забезпечити тут свою гегемонію. Уряд **Миколи II**, не зумівши правильно оцінити зовнішньополітичне становище Росії, військову невідповідність економіки, штовхав країну до війни.

Раптовою атакою на російські кораблі у Порт-Артурі 27 січня 1904 р. Японія розпочала війну. План Японії передбачав домогтися панування на морі, оволодіти Кореєю, висадити десант у Маньчжурії, захопити Порт-Артур, розгромити головні сили росіян у районі Ляояна.

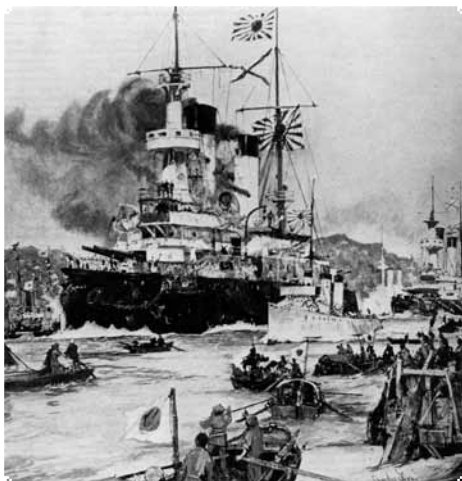
Воєнні операції російських військ проходили невдало. Висадка у лютому–квітні 1904 р. японських військ у Кореї та на Ляодунському півострові, успішні

Джон Буль (Англія) і Дядько Сем (США) підштовхують японця на війну з Росією. Порт-Артур обороняє забайкальський козак.

Російський плакат, 1904 р.

? **Яка ідея плакату? Які настрої в російському суспільстві щодо сил Росії та Японії в майбутній війні він відбивав?**

Російські панцерники
«Адмірал Апраксін» і «Адмірал Сенявін»
після їх захоплення японцями

бойові дії проти росіян забезпечили японцям взяття в облогу Порт-Артура і розгортання бойових дій у Маньчжурії. З серпня по грудень 1904 р. тривала облога *Порт-Артура*. Захисники фортеці витримали 6 штурмів; лише зрадницькі дії генерала Стесселя призвели до капітуляції Порт-Артура.

Протягом 1905 р. Росія зазнала ще дві великі поразки: у лютому *нід Мукденом* та в травні біля острова *Цусіма*. Героїзм російських моряків крейсера «Варяг» та канонерського човна «Корєєць», які билися проти переважаючих сил супротивника, увійшов в історію та став легендою, символом мужності та військової відваги. Однак самовід-

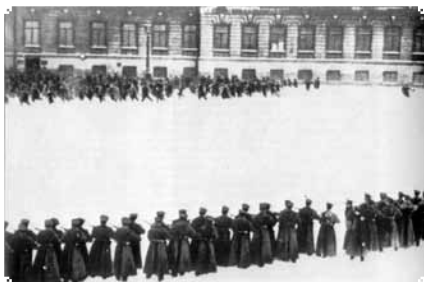
даність матросів та капітанів російського флоту, серед яких було чимало українців, не привела до перемоги через погану підготовку держави до війни та бездарне командування деякими адміралами та генералами. Російський флот зазнав розгрому, що стало не просто воєнною, але й національною катастрофою Росії.

Втім і у Японії сил для подальшої боротьби не вистачало. За посередництва США Росія та Японія розпочали переговори. За мирною угодою, підписаною у Портсмуті (США) 23 серпня 1905 р., Росія визнала Корею сферою впливу Японії, передала Японії право на оренду частини Ляодунського півострова з Порт-Артуром та південну частину Сахаліну.

Поразка царської Росії у війні з Японією серйозно вплинула на розстановку сил не тільки на Далекому Сході, а й у Європі. Разом з тим вона прискорила розвиток революційних подій у Росії.

4. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр.

Прологом першої російської революції став страйк робітників Путильського заводу у Петербурзі, що розпочався 3 січня 1903 р. А вже 8 січня страйк охопив всі заводи столиці. Тодішня профспілкова організація робітників міста «Збори російських фабрично-заводських робітників», яку очолював священик *Гапон*, за ідеєю свого лідера вирішила звернутись із проханням до царя. Під петицією підписалось 150 тис. чоловік.

Розстріл демонстрації 9 січня 1905 р.

Вранці **9 січня 1905 р.** народний похід до царя на чолі з Гапоном закінчився розстрілом беззбройних робітників. Понад

тисяча вбитих і п'ять тисяч поранених – таким був результат наївної віри у доброго царя-заступника. Гапону вдалося утекти, але згодом, за вироком робітників, його було схоплено і повішено у березні 1906 р. у передмісті Петербурга.

Події «кривавої неділі» приголомшили російську громадськість і викликали бурю протестів по всій країні. *У Росії розпочалась революція.* 25-літні спроби царського уряду врятувати країну від революції, розв'язавши протиріччя її розвитку шляхом реформ, зазнали невдачі.

Завдання революції полягали:

у <i>вирішенні аграрного питання</i> (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів 1861 р., общини та кругової поруки тощо);
у <i>встановленні конституційно-демократичного устрою</i> в Росії (ліквідація самодержавства, демократизація суспільного життя, проголошення та юридичне закріплення прав та свобод громадян);
у розв'язанні назрілих <i>проблем соціального характеру</i> (встановлення 8-годинного робочого дня та мінімального розміру заробітної плати, виплата пенсій, створення системи соціального захисту);
у <i>вирішенні національного питання</i> (реалізація прав націй на самовизначення).

Русійні сили революції формувалися з багатьох верств російського суспільства – це інтелігенція, власне російська та національних меншин, частина підприємців, селянство, робітники, учні та студенти, армія.

Важливими *подіями* російської революції були *масові страйки* протягом січня – лютого 1905 р., в яких взяли участь 440 тисяч робітників.

Улітку 1905 р. страйки були не тільки економічними, але й все більше набували політичного характеру, часто переростали у збройні сутички з військами та жандармерією.

Створюються **нові органи влади революції – Ради депутатів** (перші виникли в Івано-Вознесенську), які у майбутньому Росії відіграли значну роль. Утворення Рад вітали меншовики, які відразу ж взяли участь у їх діяльності. Більшовики спочатку поставились до Рад з насторогою, та згодом відвели радам роль організаторів збройного повстання.

У червні 1905 р. відбулося повстання на панцернику «Потьомкін», яке продемонструвало готовність **флоту та армії** взяти участь у революції.

Революційна хвиля захопила і російське **селянство** (1/5 частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Піком революції став всеросійський **жовтневий страйк**.

Фіналом 1905 р. були грудневі зіткнення робітників із владою в Москві, що переросли в барикадні бої. **Грудневе збройне повстання** було придушене царським режимом, і революційна хвиля пішла на спад.

Ще до грудневих подій, під тиском розмаху революції, самодержавство змушене було піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** цар підписав

17 жовтня (з картини І. Рєпіна)

Маніфест, у якому обіцяв скликати Державну Думу, провести низку реформ у країні.

Значна частина російського суспільства не хотіла подальшого розхитування держави, вважаючи достатніми здобуті поступки з боку самодержавства. У країні утворювались нові політичні партії та організації.

Восени 1905 р. сформувалась **партія октябристів** («Союз 17 жовтня», російською – «Союз 17 октября»). Назва партії відображала її задоволеність поступками царського уряду, зафіксованими в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. Ліберальна програма октябристів була спрямована на встановлення конституційної монархії, проведення законодавчих реформ, відкидала революційне насильство.

До партії входили промисловці, банкіри, торговці, чиновники, поміщики, а також викладачі, лікарі, священники, селяни. У керівництві октябристів були представники заможних верств населення. Лідерами партії були московський підприємець **А. Гучков** і землевласник з Катеринославської губернії **М. Родзянко**.

Михайло Родзянко

Партія кадетів, яка у 1905 р. була налаштована опозиційно до царизму, вимагала встановлення конституційного ладу, забезпечення свободи слова, совісті, зборів, пересування, недоторканності житла, законодавчого регулювання питань найму робочої сили, права національних меншин на культурно-національну автономію тощо.

Лідером партії був професор російської історії **П. Мілюков**, біля джерел партії стояли відомий економіст **П. Струве**, письменник та прогресивний громадський діяч **В. Короленко**, всесвітньвідомий вчений **В. Вернадський**.

Більшість політичних партій Росії (крім більшовиків, анархістів та есерів-радикалів) позитивно оцінювали **результати революції**:

– скликання царським урядом <i>Державної Думи</i> – виборного законодавчого органу, першого паростку парламентаризму в імперії;
– проголошення <i>демократичних свобод</i> ;
– видання законів, що надавали робітникам <i>гарантії соціального захисту</i> ;
– початок підготовки урядом <i>аграрної реформи</i> .

Основні події революції

9 січня 1905 р.	«кривава неділя», початок революції
січень – лютий 1905 р.	масові страйки, в яких взяли участь 440 тисяч робітників
червень 1905 р.	повстання на панцернику «Потьомкін»
17 жовтня 1905 р.	царський Маніфест
7 – 18 грудня 1905 р.	збройне повстання в Москві, придушене царським режимом
1906 – 1907 рр.	спад революції та її поразка

Царська влада, що виявила після поразки в російсько-японській війні невпевненість у собі, зуміла в 1906–1907 рр. взяти ініціативу у вирішенні політичних проблем, а в наступні роки відносно стабілізувати політичну ситуацію в країні. Проте основні протиріччя в Російській імперії не були розв'язані. Невирішеним залишалось і національне питання.

5. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

На території Росії жили представники понад 100 націй. Деякі з них (українці, поляки, литовці, грузини, вірмени тощо) втратили державність у ході територіальних загарбань Російської імперії, що відбувалися або у вигляді воєнних завоювань, або «добровільного приєднання».

Неросійські народи («іногородці», як їх зневажливо називали представники влади та російські націоналісти) становили більшу частину населення Росії. Серед них українці склали більш ніж 20% – 25,3 млн із 125 млн чол. усього населення (за даними перепису 1897 р.).

Російське самодержавство проводило політику національного, культурного та релігійного пригноблення неросійських народів – русифікацію, створення перешкод для розвитку національних мов та культур, національного самовираження тощо.

Прагнення до національної свободи зумовило піднесення національного руху в Російській імперії.

Цікаві подробиці

Особливістю Російської колоніальної імперії було те, що території її колоній прилягали до метрополії. Так, у різні часи до Російської імперії були включені Фінляндія, Прибалтика, частина Польщі, Білорусія, Україна, Закавказзя, Середня Азія тощо. Сибір теж був завойований росіянами (можна згадати сюжет картини художника В. Сурикова «Підкорення Сибіру Єрмаком»). Населення цих територій, з одного боку, відчувало національно-релігійний тиск, з іншого – були створені більш сприятливі умови для їхнього економічного розвитку, припинились міжкланові, міжплеменні уособиці.

У багатьох народів Середньої Азії панували напівфеодальні суспільні відносини; деякі народи Сибіру, Крайньої Півночі, Далекого Сходу жили за патріархальних умов навіть дофеодальних відносин. Натомість деякі «національні окраїни» (Фінляндія, Польща, Україна тощо) за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку випереджали російську метрополію.

Українські політики відстоювали необхідність докорінних реформ у державі, виступали за рівність всіх націй перед законом.

Майже всі **польські** партії виступали за автономію Царства Польського. Деякі з них тяжіли до терору, закликали до збройного повстання.

Єврейські політичні лідери в своїх програмах намагалися об'єднати боротьбу за громадянські права з національними інтересами свого народу.

Російські політики – ліві фракції Думи, кадети та інші, виступали за зміни, поступки національному руху, зокрема українському. Так, лідер кадетів П. Мілюков констатував, що український рух не є пріоритетом лише інтелігенції, та охопив уже весь народ. Тому його зупинити неможливо, але налаштувати проти російської держави, відбираючи останню надію щодо поліпшення його становища в межах імперії, дуже легко.

Однак значна частина російських політиків намагалася зберегти «єдність та непорушність» Російської імперії.

Навіть ті з них, хто з ліберальних позицій підходив до національного питання, відсували його вирішення на невизначений період.

Чорносотенці – члени реакційних правих організацій у Росії у 1905–1917 рр., що виступали під гаслами монархії, шовінізму та антисемітизму. На території України за сприяння царату виступали проти українського національного руху.

Чорна сотня (саме від цієї організації пішла назва «чорносотенці») – одна з шовіністичних, погромних організацій. До загонів «чорної сотні» набирали селян та міських люмпен-пролетарів, розпалюючи в них почуття антисемітизму, а також представників чиновництва.

Українофобія – форма національних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до українців. Для російських шовіністів, українофобів було характерно невизнання українців як нації зі своєю культурою, історією, мовою тощо, найменування їх «малоросами», фальсифікація історії, зокрема – представлення виключно Росії як національно-державної спадкоємиці Київської Русі; відмова українцям у праві на національно-культурне, релігійне та політичне самовизначення та ін.

У Росії посилювалися реакційні націоналістичні тенденції, спрямовані проти неросійських народів, виникали **чорносотенські організації**.

Серед таких російських монархічних організацій найвпливовішим був «*Союз російського народу*», що утворився в жовтні 1905 р. та мав *шовіністичний* характер, спрямований проти неросійських народів, зокрема, пропагував *українофобські* та *антисемітські погляди*. Програма «Союзу російського народу» включала такі положення, як «єдність та неподільність» Російської імперії, збереження самодержавства, вилучення з державної служби противників монархії тощо. Покровительство організації надавав сам цар Микола II.

Інша шовіністична монархічна організація – «*Союз Михаїла Архангела*» – була створена у 1908 р. у Петербурзі. Цей «Союз» на чолі з його лідером, реакціонером В. Пуришкевичем, виступав за збереження православ'я та самодержавства, боровся за позбавлення прав виборців євреїв, за обмеження парламентсько-

го представництва Польщі та Кавказу. У 1907 р. членами чорносотенних організацій були понад 410 тис. чоловік. У Росії масовими накладами виходили чорносотенні газети, книги.

Шовіністична політика царського уряду, посилення чорносотенських, антисемітських настроїв та розповсюдження міфів про «ритуальні вбивства» євреями християн, що помножувалося на соціально-економічні негаразди людей та пошуки «винних» у цьому, були передумовами **єврейських погромів** у Російській імперії.

Кривавий єврейський погром відбувся в квітні 1903 р. у Кишиневі. Десятки людей були вбиті, сотні – поранені та скалічені. Кишинівські євреї спробували організувати самооборону, але бійці їхніх загонів були оточені поліцією та військами, роззброєні та заарештовані.

Під час єврейських погромів у 1905–1907 рр. влада, як і раніше, або напругу підтримувала погромників, або потурала бандитам своєю повною бездіяльністю.

Царизм та реакційні суспільні сили намагалися спрямувати соціальну активність населення, яке протестувало проти соціально-економічного та національного тиску, в бік насильства проти євреїв.

Кращі представники християнської інтелігенції виступали проти антиєврейських акцій. Одеський архієпископ Дмитрій з церковної кафедри засуджував погроми. Єпископ чигиринський Платон ходив вулицями київського Подолу і умовляв натовп заспокоїтись та не чіпати євреїв.

Проти антисемітизму виступали відомі політики та діячі культури. Український та російський письменник, громадський діяч **Володимир Короленко** у своїх статтях викривав брехню та злочини чорносотенців. За ініціативи російського письменника **Максима Горького** була надрукована літературна збірка «Погром», у якій взяли участь письменники **М. Гарін-Михайловський** і **В. Вересаєв**, видатні вчені **К. Тімірязєв** і **І. Сеченов**. У збірці різко засуджувався антисемітизм і злочини погромників. Деякі партії, профспілки та інші організації ухвалювали антипогромні резолюції та звернення. Громадські діячі збирали гроші для допомоги жертвам погромів. Під час антисемітської «справи Бейліса» у 1913 р. українці та росіяни, селяни та міщани, що були присяжними засідателями, виправдали М. Бейліса і, таким чином, відкинули несправедливі звинувачення.

Антисемітизм – форма національних, релігійних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до євреїв та переслідування їх. Складовими антисемітизму є релігійний антисемітизм – переслідування через віру євреїв, спроби навернення євреїв до інших релігій, звинувачення у різних злочинах, зокрема – у розп'ятті Ісуса Христа, у «ритуальних вбивствах» християн; економічний антисемітизм – намагання обмежити економічні права євреїв для подолання конкуренції з ними у різних сферах економіки та ін.

Похорон жертв
Кишинівського погрому

6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Особливості економічного розвитку Росії на початку ХХ ст.

У 1890-ті рр. Росія за темпами економічного розвитку займала одне з перших місць у світі. Проте на початку ХХ ст. на розвиток господарства вплинули війна з Японією та піднесення революційного руху, внаслідок чого темпи промислового розвитку знизились.

У 1900–1903 рр. в Росії розпочалась *економічна криза*. Почавшись у легкій промисловості, з найбільшою силою вона вразила важку промисловість. Криза значно посилила процес монополізації російської промисловості, а також прискорила процес концентрації виробництва, сприяла переростанню монополістичного капіталу у державно-монополістичний.

Економічний розвиток Росії мав такі **особливості**:

– залежність монополістичного виробництва від <i>самодержавства</i> ;
– високий ступінь <i>концентрації виробництва та капіталу</i> ;
– наявність значної питомої ваги <i>іноземного капіталу</i> ;
– невисокий ступінь активності Росії у <i>вивозі капіталів</i> .

Столипінська реформа та її наслідки

Стабілізація внутрішнього, у тому числі економічного становища після революційних подій 1905 р. пов'язана з ім'ям *Петра Столипіна*, який у **1906 р.** став на чолі російського уряду.

Столипін став ініціатором перетворень високої економічної та соціальної результативності. Головною справою життя Столипіна стала *аграрна реформа*, що включала такі положення:

1. Указ про *звільнення селян від викупних платежів та общинної залежності*, за яким усі бажаючі могли вийти з общини та отримати землю у власність. Таким чином, ліквідувався один із феодальних пережитків

на селі – селянська община.

2. Закон, що дозволяв селянам *селитися на хуторах* та володіти землею на правах спадкової власності.

3. *Створення земельного фонду* з державних земель для забезпечення землею селян, які потребували її.

4. Надання селянам права *викупати землю поміщиків*.

5. Виділення селянам державних безпроцентних *кредитів* для купівлі землі.

6. *Активізація роботи селянського банку*, який кредитував землевласників, протидіяв спекуляціям землею.

7. Організація *переселення селян* з перенаселених центральних районів Росії до

Петро Столипін

Сибіру, Казахстану та Середньої Азії, де був великий вільний земельний фонд. Держава допомагала селянам із транспортом, кредитами на будівництва будинків у нових місцях проживання, купівлю машин, худоби та домашнього майна.

8. Організація на селі дорожнього будівництва, кооперативної діяльності, медичної та ветеринарної допомоги, агрономічних консультацій, будівництва шкіл та сільських храмів.

Внаслідок таких заходів у Росії формувалося високорозвинуте землеробство. Урожайність у 1906–1914 рр. зросла на 14 %. Залишки хліба незабаром після початку реформ становили сотні мільйонів пудів, різко зросли валютні надходження, пов'язані з експортом зерна.

Розвиток сільського господарства сприяв і розвитку російської промисловості.

Соціально-економічний розвиток Росії напередодні Першої світової війни

Успіх аграрних перетворень був можливим лише за умови збереження внутрішньополітичної стабільності в країні. Столипін вживав активних заходів для придушення революційного руху.

Втім з 1910 р. в Росії розпочалося нове революційне піднесення.

Активно діяли екстремістські, радикальні організації, які терористичними актами намагались залякати владу та вплинути на активізацію народного руху. Терористи здійснили чотирнадцять замахів на життя П. Столипіна.

У вересні 1911 р. вони досягли своєї мети – видатний державний діяч був смертельно поранений внаслідок терористичного акту.

Незважаючи на складні політичні процеси, економічне зростання Росії продовжувалось. Зростало суспільне багатство. Значні суми із державного бюджету виділялись на розвиток культури та освіти. Добробут населення позначався і на прирості його чисельності, який не мав рівних у Європі.

Гіпотеза

Деякі економісти та політики тих часів стверджували, що збереження тенденцій розвитку Росії на початку ХХ ст. неминуче вже через 20-30 років виведе Росію на місце світового лідера, надасть можливість домінувати в Європі і навіть перевищити господарський потенціал усіх європейських держав разом.

Напередодні Першої світової війни Росія досягла найвищого рівня соціально-економічного розвитку у своїй історії.

Свідчать документи

З промови Петра Столипіна

«Противники державності... пропонують серед інших сильних і дужих народів перетворити Росію на руїни... Їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія! Дайте державі 20 років спокою, внутрішнього та зовнішнього, і ви не впізнаєте теперішню Росію!».

? **Що Ви думаєте з приводу цих слів Столипіна? Як Ви гадаєте, чи можливим було в Росії на початку ХХ ст. припинення революційного руху?**

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Охарактеризуйте державний устрій Росії на початку XX ст.
2. Назвіть основні течії опозиційного політичного руху в Росії на початку XX ст.
3. Яку партію вважали виразником інтересів російського селянства?
4. Визначте два основних крила, на які поділялась російська соціал-демократія з 1903 р.
5. Назвіть основні події російсько-японської війни 1904–1905 рр.
6. Які ідеї відстоювала партія більшовиків? Хто був її лідером?
7. Які політичні партії виникли в Росії в 1905 р.? Назвіть їх лідерів.
8. Яким був національний склад населення Російської імперії?
9. Назвіть російські монархічні організації, що відстоювали ідеї шовінізму, українофобії та антисемітизму.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте характеристику ідеології та практичній діяльності партії есерів.
2. Якими були наслідки російсько-японської війни 1904–1905 рр. для міжнародної обстановки та внутрішнього становища в Росії?
3. Назвіть основні завдання революції 1905–1907 рр. в Росії.
4. Дайте періодизацію революції 1905–1907 рр.
5. Назвіть основні події революції 1905–1907 рр.
6. Якими були результати революції 1905–1907 рр.?
7. Які позиції займали українські політики в Державній Думі?
8. Назвіть передумови єврейських погромів у Російській імперії.
9. Визначте особливості монополізації економіки Росії на початку XX ст.
10. Назвіть основні заходи Столипінської аграрної реформи.

III. Для обговорення в групі

1. Чому деякі історики та політики називали Російську імперію «тюрмою народів»? У чому полягало «національне питання» в Росії?
2. Якими були особливості національного руху в Російській імперії?
3. Дайте загальну характеристику основних досягнень та протиріч соціально-економічного розвитку Росії у 1900–1913 рр.

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «експропріація», «національний рух», «чорносо-тенці», «українофобія», «антисемітизм».

V. Творчі завдання

1. Чи погоджуєтесь Ви з думкою ряду істориків про те, що національний рух в Російській імперії на початку XX ст. мав не менше значення в революційних процесах, ніж боротьба за соціально-політичні та економічні перетворення?
2. Чи погоджуєтесь Ви з гіпотезою, згідно з якою збереження тенденцій розвитку Росії на початку XX ст. могло вивести Росію на місце світового лідера, і тільки світова війна та революції 1917 р. зірвали цей процес?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1904 – 1905 рр.**..... російсько-японська війна
9 січня 1905 р...... «кривава неділя» – розстріл мирної демонстрації
17 жовтня 1905 р...... видання царського Маніфесту
1906 р...... початок Столипінської аграрної реформи

§3. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Франції та Австро-Угорщини на початку ХХ ст.

1. ФРАНЦІЯ

1.1. Особливості державного устрою

Країна жила за конституцією 1875 р. як *парламентська республіка*.

Главою держави був *президент*, який обирався абсолютною більшістю Національних зборів на сім років і міг бути переобраний на будь-який новий строк. Конституція надавала йому право видавати законодавчі акти, які мали більшу юридичну силу, ніж законодавство парламенту.

Парламент складався з двох палат: вищої (Сенат) та нижньої (палата депутатів). До вищої входило 300 сенаторів (225 з яких призначались на 9 років, а інші – довічно самими сенаторами). Палата депутатів обиралася на основі загального виборчого права для чоловіків.

Рада міністрів призначалася президентом, але була підзвітною парламенту, хоча урядові акти і перевершували за значенням законодавство парламенту.

Місцевого самоврядування практично не існувало. За законами 1876–1882 рр. посади мерів стали виборними. Реальна влада у департаментах належала префектам, які призначалися урядом.

1.2. Політичне життя

Політичні партії у Франції. Найвпливовішими були *поміrkовані республіканці*. Вони відстоювали інтереси великої буржуазії. Цю партію, завдяки прогресивним реформам, підтримувала середня буржуазія, яка становила значну частину виборців.

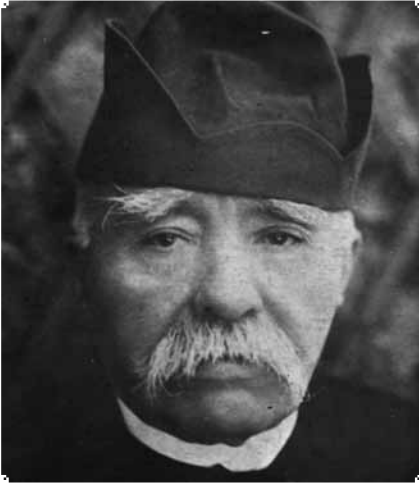
На початку ХХ ст. зріс вплив партії частини середньої буржуазії – *радикалів*. Її лідери, особливо Жорж Клемансо, здобули популярність рішучими виступами проти монархістів та клерикалів, викриттям зловживань поміrkованих республіканців. Клерикали ставили за мету посилення впливу церкви і духівництва на політичне і культурне життя країни.

Парламентські вибори 1902 р. Під час парламентських виборів у 1902 р. більшість голосів дістали *ліві партії – радикали і соціалісти*. Серед соціалістів перемогла група на чолі з *Жоресом*, що блокувалася на виборах із радикалами. Радикальний уряд, намагаючись зберегти довіру виборців, розгорнув наступ на католицьку церкву. Було прийнято закон, за яким діяльність кожної релігійної, церковної громади потрібно було оформлювати спеціальним дозволом парламенту. Цей закон був відповіддю на відкриту антиреспубліканську пропаганду католицької церкви.

У грудні 1905 р. кабінет правого радикала Рув'є провів закон про відокремлення церкви від держави. Однак розходження радикалів і

соціалістів стосовно закону про прибутковий податок примусило останніх стати в опозицію до правлячих радикалів.

Парламентські вибори 1906 р. Незважаючи на це, на парламентських виборах у **1906 р.** партія радикалів, яку тепер підтримувала й буржуазія, ще більше зміцніла. Очолив раду міністрів **Жорж Клемансо**. Він став визначним політичним діячем Франції завдяки розуму, бурхливому темпераменту, ораторському мистецтву.

Жорж Клемансо

в Європі. Після поразки на президентських виборах 1920 р. припинив політичну діяльність.

Клемансо Жорж (1841–1929) – один з видатних державних і політичних діячів Франції. За освітою лікар. Член Французької академії (1918). У період Другої імперії брав участь у радикальному русі. З початку 80-х рр. Клемансо став лідером радикалів. Виступав за демократичні реформи в країні. Був завзятим прихильником реваншистської війни з Німеччиною. За темпераментні й різкі виступи в парламенті мав прізвисько «Тигр». У 1902 і 1909 рр. обирався до Сенату. У 1906–1909 рр. – голова Ради міністрів. З початку Першої світової війни вимагав її продовження до повного розгрому Німеччини, не зважаючи на жертви. У листопаді 1917 р. знову очолив уряд. Був головою Паризької мирної конференції, главою французької делегації на ній, одним із творців Версальської системи. Домагався гегемонії Франції

Партія радикалів користувалася великою популярністю серед міських та сільських жителів. Однак після призначення на пост прем'єр-міністра Клемансо зосередив свої сили на боротьбі проти робітничого руху. «Тепер я по інший бік барикади», – говорив він. Уряд Клемансо обмежував свободу політичної діяльності трудящих, свободу зборів, демонстрацій, використовував поліцію і війська для розправи із страйкарями.

Зовнішня політика радикалів була спрямована на зближення з Англією з метою боротьби проти Німеччини і розширення колоніальної імперії.

Париж на початку ХХ ст.

1.3. Соціально-економічний розвиток

Франція стала світовим кредитором (лихварем). Місцеві капіталісти вважали для себе вигіднішим вкладати капітали не в промисловість і землеробство власної країни, а в іноземні позики, які давали величезний прибуток. В умовах застою промисловості, торгівлі, морського транспорту, зниження життєвого рівня народу країна багатшала.

Незважаючи на поразку у війні з Пруссією (1870–1871), Франція залишалася державою, що мала значні економічні можливості, а також величезною *колоніальною імперією*.

На відміну від Англії та Німеччини, Франція була *аграрно-індустріальною країною*: 43 % її жителів були зайняті у сільському господарстві.

Чисельність населення зростала повільно, з 1871 по 1913 рр. воно збільшилось на 3,6 мільйона, тоді як населення Німеччини за цей же період – на 26 мільйонів.

Темпи промислового розвитку Франції на початку ХХ ст. були невисокими (2,5 % річних), не набагато вищі, ніж у Англії (1 %). За темпами зростання економіки Франція відставала від Німеччини і США, за обсягом промислового виробництва – і від Англії.

Значну роль в економіці Франції відігравали *банки*. 5 їхніх головних представників на чолі з «Французьким банком» сконцентрували у своїх руках 73 % загальної суми вкладів, 200 основних акціонерів «Французького банку» (двісті сімей) контролювали майже всю економіку держави.

2. АВСТРО-УГОРЩИНА

2.1. Особливості державного устрою

8 лютого 1867 р. між Францем Йосифом I і представниками угорського національного руху був підписаний договір, за яким *Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину*.

Австро-Угорщина залишалася дуалістичною монархією і на початку ХХ ст. Країна складалася з двох частин, що були розділені р. Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Австрії входили власне австрійські землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Далмація, Істрія, Трієст, а також Галичина та Буковина. Угорщина, крім власне угорських земель, включала також Словаччину, Воєводину, Хорватію, Трансільванію, Закарпатську Україну. Кожна з частин Австро-Угорщини отримала повний суверенітет відносно внутрішніх справ, мала *власний парламент*, незалежний уряд, систему державної адміністрації, юстиції.

Загальноімперському уряду передавалися питання зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Для обговорення спільних для обох частин монархії справ скликалися Коронна рада і рада міністрів, включаючи, окрім спільних міністрів, глав урядів Австрії та Угорщини. За угодою 1867 р. Австрія брала на себе 70 % загальноімперських витрат, Угорщина – 30 %, надалі ця частка повинна була корегуватися кожні 10 років, виходячи з рівня економічного розвитку.

Дуалістична монархія (від лат. dualis – подвійний) – один із двох видів конституційної монархії поряд з парламентською; є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. За умов дуалістичної монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження. Натомість уряд несе формально подвійну відповідальність перед монархом і парламентом, але підкоряється волі монарха.

Франц Йосиф I

В обох частинах держави були проголошені *демократичні свободи*, рівність усіх громадян, недоторканність приватної власності тощо.

Уряди Австрії та Угорщини стали відповідальними перед відповідними парламентами.

Монарх зберігав право попереднього схвалення законопроектів, призначав голів урядів і міністрів, залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Франц Йосиф I коронувався в Будапешті королем Угорщини.

2.2. Значення австро-угорської угоди

Сучасні історики вважають, що австро-угорська угода була *єдиним можливим способом збереження для Габсбурзької монархії статусу великої держави*. Завдяки угоді до початку Першої світової війни Австро-Угорщина вступила в період бурхливого *економічного розвитку і модернізації всіх сфер суспільного життя*.

Проте новий державний устрій мав *недоліки*, серед яких найбільш значними були *збереження сильної влади імператора і незадоволення інтересів інших націй імперії*. Саме ці чинники за умов поразки у війні викликали крах і розпад імперії у 1918 р.

2.3. Політичне життя

Національні протиріччя в Австро-Угорщині часто відсували на другий план соціальні та політичні проблеми. Навіть соціал-демократичний рух в імперії наприкінці XIX ст. розколовся та призвів до утворення шести окремих національних соціал-демократичних партій: австрійської, італійської, південнослов'янської, польської, чеської та *української*. У чеських землях були випадки, коли на одному підприємстві діяли дві окремі профспілкові організації – німецька та чеська.

Австро-угорська угода не вирішила всіх протиріч між окремими частинами імперії. Незадоволеними були Чехія та Хорватія. З останньою, за сприяння Відня, Угорщина уклала угоду, яка на деякий час згладила непорозуміння. Однак з Чехією домовитися не вдалося. Її представники подали у рейхсрат декларацію, в якій вимагали надання Чехії, Моравії та Сілезії прав, аналогічних угорським. Унаслідок довготривалої боротьби австрійський уряд був змушений піти на низку поступок (дозвіл вживання чеської мови в адміністрації та шкільництві, поділ Празького університету на чеський та німецький та ін.), однак повністю вирішити всі протиріччя так і не вдалося.

2.4. Соціально-економічний розвиток

Часи модернізації Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX ст. супроводжувались **прискоренням економічного розвитку**. Темпи зростання австрійської економіки з 1880 до 1913 рр. становили в середньому 3,6% на рік, а угорської економіки – 4,5%.

Дуже значною була централізація капіталу у банківській сфері. До 1914 р. дев'ять найбільших віденських банків контролювали 53% капіталу австрійських акціонерних товариств, у тому числі 73% капіталу гірничодобувної і борошномельної промисловості, 80% капіталу у сфері виробництва цукру і майже 100% капіталу в машинобудуванні, металургії та військовій індустрії. Схожа ситуація склалася і в Угорщині. П'ять провідних банків Будапешта контролювали 47% промислового капіталу країни. При цьому 55% акцій угорських банків належало іноземному капіталу – здебільшого тим самим віденським банкірам.

Акціонерні товариства в Австро-Угорщині формувалися повільно. Наприклад, у 1907 р. в Німеччині було у вісім разів більше корпорацій, ніж в Австрії, і навіть Росія, яка була не настільки розвинутою, мала акціонерних товариств утричі більше.

Незначними у роки модернізації були зміни у структурі імперської економіки. Так, якщо у 1869 р. на долю сільського господарства припадало 67,1% спільного обсягу виробництва в австрійській частині монархії, а на долю промисловості – 19,7%, то у 1910 р. питома вага аграрного сектору впала лише до 56,8%, а питома вага індустрії зросла лише до 24,2%. *Господарство в цілому все ще залишалося аграрним, і це дуже відрізняло стан справ в економіці Австрії від економіки Західної Європи.*

У країні поступово **покращувався добробут населення**. У 1898–1913 рр. мало місце сорокапроцентне зростання реальних доходів населення.

Незважаючи на це, рівень життя більшості підданих Австро-Угорської імперії все одно залишався нижчим, ніж у передових країнах світу. Наслідком цього стала активна *еміграція місцевого населення до Сполучених Штатів Америки*. Упродовж передвоєнного десятиліття вона становила приблизно 200 тис. чоловік на рік.

Австро-Угорщина за рівнем **соціально-економічного розвитку** відставала від передових країн Європи. Напередодні Першої світової війни у Габсбурзькій імперії національний прибуток на душу населення становив приблизно 60% від німецького рівня і 75% від французького.

Якщо чисельність населення, що проживала у той час на території Австро-Угорщини, становила 15,6% від кількості всього європейського населення, то обсяг виробництва у Габсбурзькій імперії був значно меншим – 6,3% від обсягу сукупного європейського виробництва.

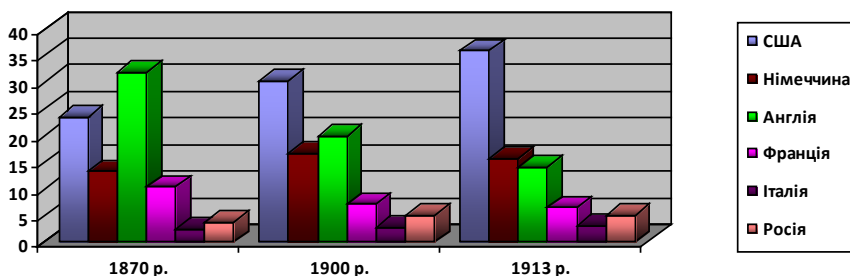
Віденський оперний театр, 1900 р.

Габсбурзька монархія лише у 1904 р. змогла вийти на ті темпи зростання економіки, які відрізняли передові країни світу. Однак для спокійного мирного розвитку залишалося вже зовсім мало часу.

3. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початку ХХ ст. якісних змін зазнала світова економіка та місце в ній провідних держав світу.

Зміни частки держав у світовому промисловому виробництві (у %)

Імперіалізм – (від лат. imperium – владний, могутній).

1. Спочатку поняття застосовували до характеристики «імперської», «імперіалістичної», тобто – **загарбницької, грабіжницької політики** великих держав по відношенню до «малих народів», до колоній та залежних територій. **2.** У працях В. Леніна та іншої марксистської літературі імперіалізм визначається як «вища та остання стадія розвитку капіталізму», «переддень соціалістичної революції».

Відповідно змінювалася і роль, на яку претендували країни у світовій політиці. Велика Британія швидко втрачала позиції світового лідера, натомість Сполучені Штати здобували все більшу вагу. Докорінних змін у світовому порядку прагнула Німеччина.

Імперське мислення лідерів великих держав, **імперіалістичні цілі** підводили до розв'язання загарбницьких імперіалістичних війн.

Роздуми з приводу

В. Ленін виділив 5 ознак імперіалізму:

- 1) створення монополій;
- 2) утворення фінансового капіталу та фінансової олігархії;
- 3) зростання значення вивозу капіталу;
- 4) економічний розподіл світу між міжнародними союзами монополістів;
- 5) закінчення територіального розподілу світу між великими державами, а та-

кож охарактеризував імперіалізм як «паразитичний», «загниваючий», «вмираючий» капіталізм і, як вже згадувалось вище, «переддень соціалістичної революції». Проте теорія неминучого переходу від імперіалізму до комунізму, про що мали свідчити, на думку марксистів, революції ХХ століття та спроби побудови соціалізму в окремих країнах, не підтвердилися. Імперіалізм і колоніалізм зійшли з історичної арени

іншим шляхом. Хоча прояви імперської політики інколи спостерігаються і наприкінці ХХ, і в ХХІ столітті з боку різних країн – за класифікацією марксистів як «капіталістичних» (США, Велика Британія), так і «соціалістичних» (СРСР, Китай).

? Як Ви розумієте сучасне значення поняття «імперська політика»?

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Франція на початку ХХ ст. була: а) президентською республікою; б) парламентською республікою; в) конституційною монархією?
2. Які політичні партії суперничали між собою на початку ХХ ст.?
3. Чому Франція стала світовим кредитором?
4. Визначте форму державного устрою Австро-Угорщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
5. З яких територій, земель складалась Австро-Угорщина наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте характеристику державного устрою Франції на початку ХХ ст.
2. Якими були основні напрямки політики партії радикалів у Франції на початку ХХ ст.?
3. Дайте характеристику соціально-економічного розвитку Франції на початку ХХ ст.
4. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорщини на початку ХХ ст.?
5. Як змінювались місце та роль провідних держав світу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?

III. Для обговорення в групі

1. Як змінювалась роль Франції в Європі та світі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?
2. У чому полягало значення австро-угорської угоди для країни та Європи?
3. Між якими народами Австро-Угорщини існували найгостріші протиріччя в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?
4. Як Ви розумієте вислів «великі держави»? Які країни відносились до «великих держав» на початку ХХ ст.?

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «дуалістична монархія», «імперіалізм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальним досвід утворення дуалістичної монархії Австро-Угорщини для розв'язання національних проблем у сучасних багатонаціональних державах? Поясніть це на прикладах.
2. Проаналізуйте ознаки імперіалізму, названі В. Леніним. Доведіть чи спростуйте наявність цих ознак у провідних країнах світу на початку ХХ ст.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1867 р...... утворення дуалістичної монархії Австро-Угорщини
1906 р...... перемога на парламентських виборах у Франції
партії радикалів на чолі з Ж. Клемансо

§4. Національні рухи в Індії та Китаї. Особливості модернізаційних процесів в Японії

1. ІНДІЯ

На початку ХХ ст. Індія залишалась британською колонією, аграрною країною. Національні багатства, як і раніше, перекачувались до Англії. Зберігалась релігійна, національна, кастова строкатість індійського суспільства. Переважна більшість населення Індії – селянство – потерпало від злиднів та епідемій.

Проте запровадження в Індії елементів англійської політики і культури, розвиток промисловості поступово змінювали обличчя країни.

Економічний розвиток Індії у 1900–1914 рр.

Капіталістичний устрій в економіці Індії продовжував зміцнюватися. На початку ХХ ст. в Індії вже працювали великі підприємства з виробництва тканин, чаю, кави, цукру. Обладнання для них надходило з Англії.

Мовою цифр

Довжина залізниць в Індії з 1860 по 1910 рр. зросла з 1 тис. км до 52 тис. км. Чисельність робітників у країні до 1900 р. складала близько 800 тис. чоловік. У 1900–1914 рр. кількість акціонерних компаній збільшилася з 1360 до 2552, а їх спільний капітал зріс з 362 млн до 721 млн рупій.

Як і раніше, основною сферою діяльності індійських фабрикантів залишалася бавовняна промисловість. У той же час індійський національний капітал почав проникати у плантаційне господарство і гірничодобувну промисловість, йому належала переважна більшість бавовноочисних підприємств, млинів і рисоруюшків, олійниць, а також друкарень.

Переважна більшість підприємств були дрібними і середніми, 80 % з них не механізовані. Поряд із фабрично-заводською промисловістю продовжувала розвиватися мануфактура. У кустарній промисловості, так само як і в сільському господарстві, була зайнята значна кількість працівників – десятки мільйонів осіб.

Молода національна буржуазія у прагненні зміцнити свої позиції в економіці країни здійснила спроби створення вітчизняної важкої промисловості. У 1911 р. у м. Джамшедпур (Біхар) індійський капіталіст Тата, підтриманий крупною індійською буржуазією, побудував перший металургійний завод, який належав індійцям. У 1915 р. почала працювати гідроелектростанція, що була власністю фірми Тата.

Для цього періоду характерне загострення протиріч між англійською та індійською національною буржуазією. У той же час верхівка індійської буржуазії мала тісні зв'язки з англійським фінансовим капіталом по лінії кредиту, постачань устаткування тощо. Ще тісніші відносини пов'язували її з експлуататорськими верствами феодального суспільства. Індійські фабриканти, переважно вихідці з крупних торговців і лихварів,

продовжували отримувати частину своїх прибутків від торговельно-лихварських операцій. Промисловці були пов'язані з торговельно-лихварським капіталом і через індійські акціонерні комерційні банки.

Незважаючи на розвиток капіталізму, наприкінці XIX – на початку XX ст. Індія залишалась відсталою аграрною країною з пануванням феодальних пережитків. Селяни, як і раніше, піддавалися експлуатації англійської буржуазії, поміщиків та торгово-лихварського капіталу.

Разом з тим зміни умов праці людей, особливо в промисловості, проникнення нових ідей та відносин зачіпали різні верстви населення. У багатонаціональній Індії набрав сили національний рух.

Суспільно-політичні зміни та національний рух в Індії

Серед верхівки індійського суспільства, зокрема інтелігентів, які отримали англійську освіту, європейські ідеї, досвід сприймалися як зразок для наслідування. Інші люди прагнули відродження Індії, спираючись передусім на національні та духовні цінності її народів.

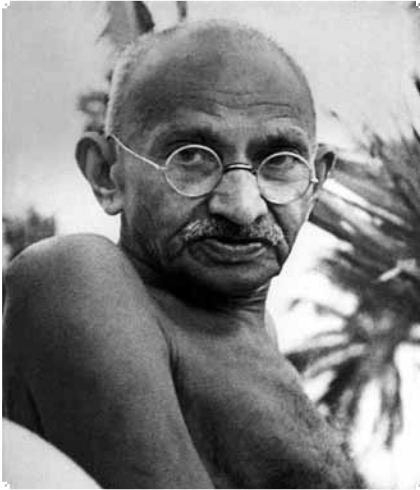
На початку XX ст. широку підтримку отримали суспільні течії, спрямовані на досягнення незалежності країни – *свадеші* (ратували за вітчизняне виробництво, зокрема – виготовлення індійських тканин та відмову від імпортованих англійських тканин) і *сварадж* (власне правління).

Ще наприкінці грудня 1885 р. у Бомбеї відкрився установчий з'їзд, що започаткував першу в країні політичну партію – *Індійський національний конгрес (ІНК)*, який надалі відіграв особливо важливу роль у становленні організованої політичної боротьби народів Індостану. Головним гаслом Конгресу стала мирна опозиція колоніальному режиму.

Проте і в самому ІНК були різні течії – від ліберальної до радикальної, яку очолював юрист *Балгангадхар Тілак* (1856–1920).

Навесні 1907 р. в індійській провінції Східна Бенгалія розпочалися селянські заворушення, що поширилися і на інші райони. Англійці придушили повстання, лідер радикалів Б. Тілак опинився в тюрмі. Проте це викликало нову хвилю демонстрацій і страйків у країні, на подолання яких англійці використовували поліцію та війська. У відповідь на це в Індії почали створюватися терористичні організації, що здійснювали замах на життя найненависніших британських та місцевих чиновників. У серпні 1914 р. Б. Тілак звернувся з покайним листом до англійського монарха з обіцянками припинити боротьбу проти британських колонізаторів. У результаті цього кроку авторитет Тілака в ІНК і в суспільстві значно впав.

На той час серед лідерів ІНК висунувся *Мохандас (Махатма) Ганді* (1869–1948), який надалі став визнаним вождем визвольної боротьби індійського народу. Ганді був послідовним противником будь-якого насильства, вважаючи найкращими засобами політичної діяльності ненасильницькі громадські акції. Саме з іменем Ганді був пов'язана у майбутньому активізація діяльності ІНК, який очолив переможну боротьбу за звільнення країни від колоніального гніту.

Махатма Ганді

був незаперечний авторитет і широку популярність у народі, що прозвав Ганді Махатмою («Велика душа»).

Ганді Мохандас Карамчанд (1869–1948) – видатний діяч національно-визвольного руху Індії. Народився в гуджаратському князівстві Порбандар. Його батько обіймав міністерські посади в ряді князівств. Ганді зростав у родині, де суворо дотримувалися релігійних звичаїв, що дуже вплинуло на його світогляд. Здобувши в 1891 р. юридичну освіту в Англії, Ганді до 1893 р. займався адвокатською практикою, служив юрисконсультом у торговій фірмі в Південній Африці. Він очолював боротьбу проти расової дискримінації індійців, що тут жили, організовуючи мирні мітинги, подаючи петиції на ім'я уряду. Після повернення до Індії (січень 1915) зближується з ІНК, (до якого вступив у 1919). З 1917–1918 рр. Ганді стає одним з лідерів національно-визвольного руху. Національний конгрес під його керівництвом перетворився на масову політичну організацію, а сам Ганді своєю діяльністю здо-

Роздуми з приводу

Відданість Махатми Ганді ідеям ненасильницького протистояння гніту перегукується з ідеями великого російського письменника та філософа Льва Толстого, який проповідував ідеї неспротиву («непротивления» – російською) злу насильством. Ці ідеї можуть комусь видаватись дещо наївними. Утім реалізація філософії Ганді врешті-решт привела індійський народ до перемоги у боротьбі за свободу та незалежність від могутньої Британської колоніальної імперії. Можливо, саме ідеї ненасильницького протистояння свавілля влади є найактуальнішими для сучасного суспільства, оскільки не ведуть до кровопролиття, громадянської війни та водночас дозволяють ефективно відстоювати свої права.

2. КИТАЙ

Поразка реформ і придушення повстання іхетуанів на початку ХХ ст.

Формально Китай був незалежною державою, але ще в середині ХІХ ст. після війн з Англією і Францією йому були нав'язані кабальні договори, які передбачали передачу значної частини китайських територій в оренду терміном на 99 років. Наприкінці ХІХ ст. Китай фактично поділили на сфери впливу *Англія, Франція, Росія, Німеччина, Японія, США*. Ці країни, спираючись на військово-феодалні угруповання, створювали своєрідні «держави в державі» на території Китаю. Фактично все економічне і політичне життя країни було поставлено під контроль іноземних держав.

У 1898 р. група патріотично налаштованих китайських аристократів та вчених ініціювала проведення в країні серії реформ з метою здійснення модернізації країни та здобуття економічної незалежності. *Імператор Гуансюй*, який підтримував реформаторів, видав 60 указів, які стосували-

ся освіти, будівництва залізниць, заводів, сільського господарства, торгівлі, реорганізації збройних сил, вдосконалення діяльності державного апарату. Однак ці реформи здійснювалися всього 103 дні і були скасовані літньою матір'ю Богдыхана *імператрицею Цисі*, за наказом якої головних реформаторів було заарештовано та страчено. Таким чином, *перша спроба здійснення прогресивних реформ у Китаї закінчилася поразкою*.

Скасування реформ і розправа над опозицією викликали у **1899–1901 рр.** народне повстання, що увійшло в історію як *«повстання іхетуанів»* (назва «іхетуань» дослівно перекладалася як «загони справедливості та згоди»).

Для придушення повстання вісім великих держав – Англія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Японія, США, Росія та Італія організували *інтервенцію* в Китаї.

Перелякана розмахом руху іхетуанів, імператриця Цисі оголосила війну інтервентам та заступництво іхетуаням. Проте цінські війська фактично не чинили серйозного опору військам коаліції, які досить легко захопили Пекін.

Інтервенти на чолі з німецьким фельдмаршалом Вальдерзе жорстоко розправилися з іхетуанями та втопили повстання в крові. Згідно з мирним договором 1901 р., Китаї мав сплатити величезну контрибуцію, що згубно позначилося на економіці країни.

Соціально-економічне становище в країні на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. у Китаї були запроваджені реформи, спрямовані на підтримку китайських національних підприємців – *«нова політика»*.

Створене у 1903 р. Міністерство торгівлі сприяло припливу приватного капіталу в промисловість та комерцію. Були зняті існуючі раніше заборони на розробку природних ресурсів у ряді районів країни, впорядковувалась монетно-грошова система.

У провінційних центрах і найрозвинутіших містах була дозволена організація торговельно-промислових палат, діяльність різних акціонерних товариств і торговельних спілок. Ці бізнесові структури сприяли відстоюванню економічних та політичних інтересів китайської буржуазії, що формувалася.

Імператриця Цисі

Страта лідерів іхетуанів

Мовою цифр

У Китаї з'являлись нові ткацькі фабрики, млини, підприємства харчової промисловості. У 1903–1908 рр. було зареєстровано 127 нових китайських промислових підприємств. До 1911 р. їхня кількість збільшилась до 177. Утім іноземні капіталовкладення в промисловість Китаю зростали швидше. Якщо у 1902 р. сума іноземних інвестицій у Китай, включаючи позики, становила 800 млн американських доларів., то до 1911 р. вона вже перевищувала 1,5 млрд. доларів.

Розвиток національної буржуазії сприяв піднесенню національного руху в Китаї. Китайські підприємці стояли на чолі рухів за бойкот іноземних товарів. У 1905 р. вони організували бойкот американських товарів, у 1907–1908 рр. – японських, а у 1908 р. – німецьких.

Однак протидіяти могутнім іноземним компаніям китайські підприємці були неспроможні. У 1909 р. був створений консорціум банків Англії, Франції і Німеччини з метою подальшого фінансового поневолення Китаю. У 1910 р. до консорціуму приєдналися США.

Особливістю розвитку китайського капіталізму було те, що поряд з поступовою руйнацією традиційних економічних стосунків відбувався розвиток дрібного підприємництва. Періоди зростання китайської економіки (1895–1900, 1905–1908) змінювалися кризами (1900–1903, 1909–1913). Найважче ці кризи позначилися на дофабричному виробництві.

Революція 1911–1913 рр.

Нове піднесення національного руху в Китаї на початку ХХ ст. очолив **Сунь Ятсен.**

Сунь Ятсен

Сунь Ятсен (1866–1925) – китайський політичний і державний діяч. Створив у 1894 р. революційну організацію Сінчжунхой («Союз китайського відродження»); у 1905 р. – більш масову організацію Тунменхой («Об'єднана революційна ліга Китаю»). Лідер Сінхайської революції 1911–1913 рр. Перший (тимчасовий) президент Китайської Республіки (січень – квітень 1912). У політичній діяльності керувався так званими «трьома народними принципами», які він сформулював: націоналізм, народовладдя, народне благоденство. Обстоював демократичні погляди, територіальну єдність Китаю. У 1912 р. заснував політичну партію Гоміндан (буквально – національна партія), лідером якої був до своєї смерті.

У 1905 р. Сунь Ятсен створив товариство **Тунменхой** (*Об'єднаний Союз*, або *Союзна Ліга Китаю*), яке проголосило своєю метою повалення в Китаї правлячої маньчжурської династії та проголошення буржуазно-демократичної республіки. Вплив Об'єданого Союзу швидко зростав.

У жовтні–листопаді 1911 р. повстання охопили декілька провінцій. У лютому 1912 р. монархія була повалена. Цей рік китайською називався «сінь-хай», тому і революція отримала назву *сінхайської*.

У країні посилювалося протистояння різних політичних сил, розгорталася громадянська війна. На півночі Китаю владу захопив честолюбний генерал *Юань Шикай (1859–1916)*.

На півдні, де була проголошена Китайська республіка, її президентом став Сунь Ятсен. Спочатку він відмовився від цієї посади на користь Юань Шикая, побоюючись розколу країни. Однак згодом, переконавшись у прагненні генерала встановити режим особистої влади, Сунь Ятсен перейшов до опозиції. Завдяки його зусиллям у серпні **1912 р.** товариство Тунменхой (Об'єднаний Союз) об'єдналося з іншими республіканськими організаціями і отримало назву *«Гоміндан» (Національна партія)*, який відіграв велику роль у подальшій історії Китаю.

Проте Юань Шикай намагався посилити свої диктаторські повноваження. У 1914 р. він розпустив парламент, ліквідував демократичні заклади та установи в провінціях. Його протистояння з Гомінданом доходило до збройних зіткнень.

У 1916 р. Юань Шикай помер, але це не припинило політичного протистояння. Боротьба між мілітаристським урядом на півночі Китаю та революційним угрупованням Сунь Ятсена на півдні продовжувалась.

Результати революційних подій

Китай, як і раніше, залишався напівколоніальною, напівфеодальною державою. Слабкість Китаю перед загрозою іноземної експансії багато в чому обумовлювалася його роздробленістю і внутрішньополітичними проблемами. Революція 1911–1913-х рр. повалила монархію, але не вирішила завдання об'єднання країни. Влада центрального уряду поширювалася на невеликі частини Китаю. Інші території контролювали феодально-мілітаристські угруповання, що орієнтувалися на різні іноземні держави.

Проголошена республіка була фіктивною. Парламент не мав впливу на життя країни. Тому головним завданням революційного руху було *знищення військово-феодальних угруповань і об'єднання країни*, без якого було неможливе визволення Китаю та його подальший розвиток.

Юань Шикай

Гоміндан (у перекл. з кит. – національна партія) – китайська політична партія, заснована (1912) і керована Сунь Ятсеном. У політичній боротьбі обстоювала національно-патріотичні та демократичні принципи.

Втім у соціально-економічному житті країни під впливом європейських ідей та досвіду господарювання посилювалися нові тенденції. Серед китайців стала поширюватися ідея про **необхідність глибокої трансформації та модернізації країни і суспільства**, без яких збереження цілісності й самобутності Китаю було неможливим.

3. ЯПОНІЯ

Революція Мейдзі та її наслідки

У 1867–1868 рр. в Японії відбулася революція Мейдзі, внаслідок якої в країні була ліквідована влада сьогунів з роду Токугава та розпочалося **правління імператора Муцухіто (1868–1912 рр.)**. Політика широкої модернізації, яка розпочалася за «доби Мейдзі» (період правління Муцухіто після революції), полягала у низці глибоких реформ: адміністративної, податкової, станової, судової, військової, аграрної, у релігійній сфері, у галузі освіти та культури, реформи у виробничо-фінансовій сфері, які кардинально перетворили економіку, політичне та культурне життя країни.

Значно зросла роль держави, яка своїм коштом будувала залізницю, морські судна, телеграфні лінії.

У 80-х рр. XIX ст. в Японії розпочалася **промислова революція**.

Велика увага приділялася **розвитку торгівлі**. У країні з'явилися великі торговельні компанії і банки.

Значно посилилася роль приватного капіталу, який отримував щедрі субсидії, позики, податкові пільги від держави.

Бурхливе економічне зростання Японії, а також брак землі і накопичення капіталів змусили японських підприємців до **проникнення на ринки інших країн**, передусім Китаю та Кореї, а також інших країн Азії.

Темпи розвитку японської економіки стали одними з найвищих у світі.

За обсягом виробництва на початку XX ст. Японія залишила позаду Італію, низку інших європейських країн і наблизилася до Франції та Англії.

Особливості соціально-економічного та політичного розвитку Японії

Історичний розвиток людства відбувався у різних напрямках. Народи Західної Європи створили таке суспільство (або західноєвропейську цивілізацію), у якому на перший план висувалася активна, перетворююча діяльність людини. Наукове пізнання істотно розширювало сили й винахідницькі здібності людини, її можливості перетворення навколишнього світу.

Імператор Муцухіто

У західноєвропейській цивілізації поступово вищою цінністю ставала особистість, що призвело, у свою чергу, до усвідомлення важливості прав людини й прагнення формувати громадянське суспільство, засноване на пріоритеті законів, обов'язкових для всіх громадян.

Традиційні цивілізації (або суспільства)

Сходу багато в чому не були схожими на західноєвропейську цивілізацію. Унікальність перетворень в Японії полягала в **поєднанні модернізації**, запозиченні європейського досвіду соціально-економічного та політичного розвитку – **з національною традицією та досвідом**. Ця своєрідність зберігається певним чином і до сьогодні.

Традиційним є суспільство, в якому над людиною панують вікові традиції і звичаї (обряди, заборони тощо). **Таке суспільство не схильне до сприйняття будь-яких нововведень**. До традиційних суспільств (або традиційних цивілізацій) відносять китайське, індійське, мусульманське та інші.

Роздуми з приводу

Деякі суспільствознавці, аналізуючи розвиток сучасних цивілізацій, виділяють «країни-цивілізації», зокрема Китайську та Японську. Надсучасна техніка, найефективніші технології, що дуже вдало були запозичені японцями у розвинутого Західного світу та отримали подальший розвиток, співіснують з елементами патріархальних, общинних традицій у провідних японських корпораціях, сучасних виробничих відносинах. Це стосується й відданості японців їхній «великій сім'ї» – фірмі, на якій вони працюють, і природного прагнення до високоякісної праці; і скромності у запитах повсякденного життя; і в повазі до старших, намаганні дотримуватися певного «кодексу честі», остраху «втратити своє обличчя» тощо.

На початку ХХ ст. Японія вже користувалась плодами революції Мейдзі та подальших перетворень. Швидко розвивалось виробництво. Японські товари виходили на зовнішні ринки.

Економічний розвиток Японії у 1900–1914 рр.

Монополізація промисловості. До початку ХХ ст. монополістичні об'єднання (картелі) з'явилися в легкій промисловості: у текстильній, тютюновій, млинарській та в інших галузях. Провідне місце у важкій промисловості посіли великі приватні компанії «Міцуї», «Міцубісі», «Сумітомо», «Фудзіта», а також державні підприємства. Великі монополісти – «Міцуї» і «Міцубісі» – зайняли панівне становище у вугільній галузі. Цьому передувала запекла конкурентна боротьба, яка була особливо жорсткою в роки російсько-японської війни.

Пізніший вступ Японії на шлях капіталістичного розвитку дав змогу **розвивати виробництво на основі передової зарубіжної техніки** та нових організаційних форм. В умовах існування великої кількості дрібних підприємств нові підприємства одразу ж опинялися в монопольному становищі в тих галузях, у яких вони працювали. Зміцнюючи свої позиції та об'єднуючись, вони сприяли виникненню картелів і синдикатів у таких галузях, як цукрова, цементна, вугільна, виробництво залізничного

Свідчать факти

Великий капітал відігравав провідну роль у промисловості. Електротехнічна компанія «Сібаура», яка перебувала під контролем «Міцуй», була провідним монополістичним підприємством галузі. Концерн «Сумітомо» володів найбільшим у країні мідеплавильним заводом. На початку ХХ ст. було засновано картельні об'єднання в цементній, годинниковій, нафтовій промисловості. Створений у 1904 р. на основі двох нафтових компаній синдикат протистояв натискові американської компанії «Стандарт ойл». Кілька великих монополістичних об'єднань зайняли провідне місце в залізничному транспорті й морському судноплавстві.

обладнання. Старі монополії «Міцуй» та «Міцубісі» перетворилися на концерни на чолі з холдинг-компаніями.

Розвиток банківської системи.

Після криз початку ХХ ст. розпочалася активна *централізація банківської системи*. Японський уряд з урахуванням досвіду законодавства інших країн ухвалив закони, які сприяли укрупненню банків.

На початку ХХ ст. провідні позиції в економіці зайняли п'ять найбільших банків – «Міцуй», «Міцубісі», «Сумітомо», «Ясуда», «Даїті». Під час війни з Росією та після її завершення провідним банком країни став Банк Японії. Перевага в інвестиціях надавалась стратегічним галузям. Особливістю фінансово-банківської

системи Японії було те, що до неї входили громадські фінансові установи, наприклад, Бюро вкладів і Цінова заощаджувальна система.

Розвиток сільського господарства. Попри бурхливий промисловий розвиток на початку ХХ ст., Японія залишилася сільськогосподарською країною. Частка промислового виробництва сягала лише 40%. Подолати сировинну спеціалізацію своєї економіки Японія зуміла завдяки послідовній реалізації національної стратегії розвитку, ефективним інституціональним реформам, форсованому спрямуванню інвестицій у найпереводіші галузі виробництва і комунікації, а також в освіту, науку та культуру.

Мілітаризація економіки та зовнішня експансія

Посилення мілітаризації країни відбувалося під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Розповсюджували внутрішні позики, зокрема й примусові. Із 3 до 17 % зріс земельний податок. І до того мізерна реальна заробітна плата знизилася ще на 20 %. Згорання цивільних галузей призвело до безробіття. Скоротилися посівні площі. Зросла зовнішня заборгованість, за рахунок якої покривали 60 % воєнних витрат.

Японці у Порт-Артурі

Японія, перемігши в російсько-японській війні, захопила *Південну Маньчжурію* та *Південний Сахалін*. Японські монополії намагалися монополізувати внутрішній ринок цих територій. Частка японських товарів в імпорті Кореї та Маньчжурії

становила відповідно 74 і 60 %. У 1908 р. було створено концерн, який розпочав будівництво Південно-Маньчжурської залізниці. Японські інвестиції у ці країни з 1900 по 1914 рр. збільшилися з 1 млн до 220 млн дол.

Розширення ринку збуту за рахунок економічної експансії зумовило зростання промислового виробництва Японії. Концентрація капіталу почала випереджати концентрацію виробництва. На початку Першої світової війни 0,4 % всіх компаній володіли 38 % сукупного капіталу країни.

Держава, спираючись на зростання економічної могутності, створила сильні армію та флот і посилила свою експансію в Азії.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Якою була роль Індії в англійській колоніальній системі?
2. Назвіть першу політичну партію Індії, що утворилася наприкінці XIX ст. Які цілі перед собою вона ставила?
3. Якими були результати повстання іхетуанів у Китаї?
4. Хто з китайських політичних діячів створив партію Гоміндан?
5. Коли відбулася революція Мейдзі в Японії? Якими були її наслідки?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які суспільно-економічні зміни відбувалися в Індії під впливом англійців на початку XX ст.?
2. Назвіть основні політичні погляди Махатми Ганді.
3. Якими були результати революції 1911–1913 рр. у Китаї?
4. Визначте наслідки політики широкої модернізації Японії внаслідок перемоги революції Мейдзі.
5. Дайте загальну характеристику соціально-економічного розвитку Японії на початку XX ст.

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальними методи політичної боротьби Махатми Ганді для сучасного політичного життя в країнах, що розвиваються?
2. Охарактеризуйте особливості соціально-економічного та політичного розвитку Японії на початку XX ст.

IV. Робота з історичними термінами, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «Індійський національний конгрес», «Гоміндан», «революція Мейдзі», «традиційне суспільство».
2. Покажіть на карті регіони посилення експансії Японії на початку XX ст.

V. Творчі завдання

1. Проаналізуйте роль національної буржуазії в розвитку національних рухів в Індії та Китаї.
2. Як Ви вважаєте, чи може японський досвід поєднання модернізації з національними традиціями бути корисним для розвитку України сьогодні?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1899 – 1901 рр. Іхетуанське повстання в Китаї
1868–1912 рр. правління імператора Муцухіто в Японії
1911–1913 рр. сінхайська революція в Китаї
1912 р. утворення Гоміндану в Китаї

§5. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки

Латинською Америкою ми називаємо ту частину Північної, Центральної та Південної Америки, яка розташована на південь від кордону США. Ця частина Америки з XVI ст. стала об'єктом колонізації з боку Іспанії та Португалії. Іспанська і португальська мови, які виникли на основі давньої латини, почали домінувати на цій території, що дало підставу називати її Латинською Америкою.

1. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Особливості колонізації Латинської Америки і склад населення

Особливості колонізації Латинської Америки полягали в тому, що з Іспанії та Португалії в Америку їхали переважно *дворяни*, які одержували там величезні земельні володіння – латифундії, але нехтували працею.

Латифундизм (лат. latifundium – латифундія, від *latus* – великий, просторий і *fundus* – маєток) – система землеволодіння, заснована на великих поміщицьких маєтках – латифундіях.

Працювати на землі мали *індіанці*, привезені з Африки *негри-раби* і *безземельні селяни (пеони)*. Так виник своєрідний уклад життя в Латинській Америці, центром якого стали великі земельні володіння (*латифундії*), а їх господарями – нащадки іспанських дворян, що переселялися в цей регіон. Латифундизм займав особливо важливе місце в сільському господарстві багатьох латиноамериканських держав.

Процеси міжрасового змішання призвели до появи великої кількості *мулатів* (нащадків білих і негрів) і

метисів (нащадків білих та індіанців), які на початок XX ст. становили значну частину населення Латинської Америки.

Утворення незалежних держав

Незалежні латиноамериканські держави утворилися ще в першій половині XIX ст. Тут затвердилася *республіканська форма правління*.

Конституції країн регіону склалися, як правило, за зразком Конституції США. Законодавча влада в країнах Латинської Америки належала зазвичай *Національному конгресу* (таку назву тут мав парламент), який складався з двох палат: *Сенату і Палати депутатів*.

Главою держави і главою уряду був *президент*, що обирався загальним голосуванням (багато в чому така система організації влади збереглася й у наші дні).

Особливості політичного життя

Втім парламентаризм і демократія багато в чому були формальними. І на це були свої причини. Будь-яке реальне розширення прав і свобод загрожувало існуванню латифундій і звичному укладові життя.

Влада в цих республіках належала, як правило, різним *кланам латифундистів*, тісно пов'язаних з керівництвом католицької церкви й армійською верхівкою. Нерідко вона приймала форму *особистої влади вождя (каудильйо)*, який безпосередньо спирався на генералів і офіцерів. Генералітет і вище офіцерство, як правило, були вихідцями із середовища землевласницької аристократії. Армійська верхівка найчастіше визначала напрямок політики країни, часто здійснювала *військові перевороти* і ставила до влади того чи іншого каудильйо.

Особливості економічного розвитку

В економічному відношенні країни Латинської Америки переважно через їхній аграрний розвиток залежали спочатку від *Англії* (упродовж XIX ст.), а після Першої світової війни – від *США*.

Поєднання політичного суверенітету й економічної залежності багато в чому визначало розвиток країн цього регіону. З 20 латиноамериканських республік найбільш розвинутими і впливовими були *Бразилія, Аргентина і Мексика*.

Країнами з великими потенційними можливостями були Венесуела, Перу, Чилі. У післявоєнний період система ринкових відносин практично повністю сформувалася в Аргентині, Уругваї, Чилі, Мексиці, Бразилії, а в Болівії та Парагваї вона лише зароджувалася.

Проте в межах світової господарської системи латиноамериканський регіон відігравав роль *аграрно-сировинного придатка*. Країни Латинської Америки вивозили продукцію гірничодобувної промисловості, сільськогосподарську сировину і продовольство, а ввозили машини, устаткування та товари широкого вжитку.

Кожна з них виробляла і поставляла на світовий ринок один-два види продукції: *Бразилія* – каву, *Аргентина* – зерно і м'ясо, *Уругвай* – вовну, *Чилі* – мідь і селітру, *Болівія* – олово, *Перу* – срібло і бавовну, *Венесуела* – нафту і залізну руду, *Коста-Ріка і Гватемала* – банани.

Усе це сприяло надзвичайно великій залежності економіки латиноамериканських країн від кон'юнктури світового ринку. Ці країни вступали в смугу найжорстокіших економічних потрясінь щоразу, коли зовнішня ситуація складалася несприятливо для їхнього експорту.

Внутрішньополітична нестабільність

Для Латинської Америки в міжвоєнний період, як, між іншим, і в наш час, були характерні різкі соціальні контрасти. Місцева *олігархія* потопала в розкоші, а основні маси робітників і трудівників села жили в злиднях.

Олігархія (від гр. oligos – нечисленний і arche – влада) – **влада небагатьох**; режим, при якому влада (політична, економічна) належить вузькому колу осіб.

Внутрішньополітична нестабільність виражалася в постійному **протиборстві диктаторських режимів і демократичних сил**. Ця боротьба стосувалася корінних інтересів практично всього населення, порушувала їхній звичний життєвий уклад, призводила до взаємної жорстокості й непримиренності.

Такою розмаїтою, суперечливою, охопленою різними конфліктами і проблемами, постає перед нами Латинська Америка на початку ХХ ст.

2. ПОЧАТОК МЕКСИКАНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Завдання Мексиканської революції

Мексиканська революція розпочалася у **1910 р.** і мала виключно **аграрний характер**. Її рушійною силою стали селяни, які вимагали землю, воду для зрошування і школи. Важливим завданням революції було також здійснення широких соціальних реформ, покликаних **завершити боротьбу за незалежність**:

- посилити державу і ослабити церкву, великих латифундистів, іноземний капітал та армію;
- реабілітувати індіанців та інтегрувати їх у національне життя;
- добитися економічної і зовнішньополітичної незалежності Мексики.

Повстання Франсіско Мадеро

На чолі революційного руху в Мексиці опинився **Франсіско Мадеро**, нащадок багатого землевласника. Бурхлива діяльність Мадеро принесла йому славу **«апостола мексиканської демократії»**.

Однак правлячі кола країни розв'язали репресії проти опозиції, і Мадеро був заточений у в'язницю. Проте йому вдалося втекти до США, де він підготував революційний заколот, що розпочався 20 листопада 1910 р. Повстання швидко переросло у революцію, а через шість місяців, 21 травня

1911 р., уряд підписав договір у Сьюдад-Хуаресі про відставку президента країни **Діаса** та формування тимчасового уряду. У ніч з 24 на 25 травня Діас таємно покинув столицю і відбув до Європи.

У листопаді 1911 р. Мадеро був обраний президентом. Його коротке 15-місячне президентство становило так звану «ідеалістичну фазу» революції.

Сповнений благородних ідей, але політично недосвідчений Мадеро спробував дати Мексиці демократію, до якої вона не була готова.

Він зіткнувся з безліччю перешкод, серед яких найважливішими були:

Франсіско Мадеро

- нападки преси, що зловживала свободою слова;
- підривна діяльність профспілок, які дістали право на страйки;
- зростаюча залежність уряду від армії;
- інтриги посла США Генрі Вільсона, який підтримував противників Мадеро;
- військові заколоти, спровоковані як лівими, так і правими політичними силами в країні.

Колосальних сил і коштів потребувала боротьба із заколотами, наприклад, з повстанням Паскуаля Ороско, колишнього головнокомандувача революційної армії, або з селянським партизанським рухом на півдні країни під керівництвом Еміліано Сапати (1883–1919 рр.).

Завершальним ударом став *заколот столичного гарнізону*, розпочатий 9 лютого 1913 р. Десятиденні вуличні бої (так звана «трагічна декада») завдали великих збитків місту і спричинили численні жертви серед мирного населення.

Командувач урядових військ **Вікторіано Уерта** (1850–1916), таємний учасник змови, 18 лютого арештував Мадеро та віце-президента країни **Хосе Піно Суареса**. 22 лютого **1913 р.** вони були вбиті охороною на шляху до в'язниці.

Роки війни

Вбивство Мадеро і встановлення військової диктатури В. Уерти об'єднало різні фракції революціонерів. Губернатор штату Кауїла **Венустіано Карранса** (1859–1920) 26 березня 1913 р. проголосив «план Гуадалупе», у якому закликав до відновлення конституційного уряду.

Боротьбу проти Уерти очолили генерал **Альваро Обрегон** (1880–1928) та селянські вожді **Еміліано Сапата** і **Франсіско (Панчо) Вілья** (1878–1923). Об'єднаними силами у липні 1914 р. вони скинули режим Уерти. Цьому сприяв і той факт, що президент США Вудро Вільсон відмовився визнати уряд Уерти.

Однак відразу після перемоги революціонери почали боротьбу за владу. У жовтні 1914 р. з метою примирити ворогуючі

Мексиканські повстанці, Мехіко

Мексиканська революція

Еміліано Сапата

сторони було скликано революційний конвент за участю представників Вільї і Сапати. Пересвідчившись, що Карранса піклується тільки про утримання влади, конвент призначив ряд виконавців для проведення соціальних і економічних реформ. Більшість зборів зажадала, щоб Карранса склав із себе повноваження «вождя революції», але той відмовився це зробити і переніс свою штаб-квартиру до Веракруса. Випустивши низку революційних декретів, Карранса залучив на свій бік робітників і дрібних землевласників. Урядові війська навесні 1915 р. розбили Північну дивізію Вільї у битвах при Селае та Леоне і взяли під контроль центральну частину країни.

Революційні події в Мексиці тривали. Сапата продовжував опір на півдні, поки не був убитий у 1919 р. Вілья вів партизанську війну на півночі аж до повалення режиму Карранси у 1920 р.

3. АРГЕНТИНА У 1900–1914 рр.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. за рахунок еміграції з Європи неухильно збільшувалася частка білого населення Аргентини.

Мовою цифр

У 1900–1914 рр. до країни прибуло майже 4 мільйони чоловік, або понад половина населення (на 1914 р. його чисельність дорівнювала 7 млн 800 тис.), з яких 4/5 склали італійці та іспанці. Національний склад іммігрантів включав також французів, німців, англійців і представників слов'янських народів (більша частина з яких були поляками; чимало було й українців).

З новими іммігрантами з'явився іноземний капітал – британський, німецький і північноамериканський, який інвестувався в експортні галузі господарства. Становище нечисленного індіанського населення було важким. Влада, зокрема під час правління Х. Рока (1898–1904), здійснювала каральні експедиції проти корінного населення, у результаті яких чисельність останнього постійно зменшувалася. Індіанці або витіснялися в андські провінції, або розсіювалися серед нових поселенців. Захоплення індіанських земель дозволяло уряду використовувати ці території для розвитку землеробства і скотарства, що сприяло економічному зростанню країни.

Ринок у аргентинському місті Кордоба, 1900 р.

У перші роки XX ст. Аргентина перетворилася на одного з найбільших виробників м'яса і зерна у світі. Великі прибутки від експорту продукції (перш за все сільськогосподарської) нарешті дозволили владі провести помірні **реформи у соціальній сфері**. Збільшення заробітної платні, введення соціального страхування та інші заходи послабили напругу у суспільстві. Помітно виріс рівень життя.

На початку ХХ ст. в Аргентині існував режим так званої «елітарної демократії», коли у виборах президента брали участь лише кілька десятків тисяч осіб. При владі знаходилися консерватори, які спиралися на підтримку латифундистів. У той же час національна буржуазія посилювала боротьбу проти привілейованих умов для великих землевласників.

Буржуазні радикали відмежувалися від крайніх лівих організацій і відстоювали свої права виключно мирними методами. У 1912 р. їм вдалося добитися запровадження таємного голосування на виборах. У 1916 р., коли цей закон вперше був застосований на президентських виборах, радикали отримали перемогу. Їхній кандидат *І. Ірігойєн* був президентом країни у 1916–1922 та 1928–1930 рр. За цей час радикали провели ряд реформ, що сприяли зміцненню національної промисловості та зростанню ролі буржуазії у суспільно-політичному житті країни.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Яким було корінне населення Америки?
2. Назвіть економічно найбільш розвинуті країни Латинської Америки на початку ХХ ст.
3. Якою була форма правління, що утвердилась у більшості країн Латинської Америки на початок ХХ ст.?
4. Від яких великих держав економічно залежали країни Латинської Америки до Першої світової війни та після неї?
5. Кого називали «апостолом мексиканської демократії»?
6. Як змінювався національний склад Аргентини на початку ХХ ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні соціальні і расові групи населення Латинської Америки.
2. Які завдання стояли перед Мексиканською революцією?
3. Дайте характеристику революційної діяльності Франсіско Мадеро.

III. Для обговорення в групі

1. Які основні причини економічної відсталості країн Латинської Америки на початку ХХ ст.?
2. Дайте загальну характеристику політичного розвитку країн Латинської Америки на початку ХХ ст.

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

1. Які країни відносять до Латинської Америки? Покажіть на карті.
2. Поясніть терміни і поняття: «каудильйо», «латифундія», «олігархія».

V. Творчі завдання

1. Деякі сучасні політики та суспільствознавці говорять про «латиноамериканську модель» соціально-економічного та політичного розвитку держав, які нещодавно здобули незалежність. Як Ви думаєте, що вони мають на увазі?
2. Які проблеми соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки, що існували на початку ХХ ст., не вдалося вирішити і в наш час?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1910 р. початок Мексиканської революції
1913 р. вбивство Франсіско Мадеро

Тема 2. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

§6. Міжнародна обстановка на початку ХХ ст.

1. ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ПРОВІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ

Німеччина вступила в боротьбу за переділ світу тоді, коли інші провідні європейські держави створили могутні колоніальні імперії. З кінця 90-х рр. ХХ ст. протиріччя між провідними країнами виразно виявлялись у численних кризах і локальних конфліктах.

Найгостріші суперечності в цей період були між *Англією та Німеччиною*, яка на початок ХХ ст. випередила Британію за темпами індустріалізації, а її частка у світовому промисловому виробництві перевищила британську. Окрім того, між ними виникло гостре військово-морське суперництво. Німецький флот за всіма показниками став другим у світі після британського, і різниця між ними постійно зменшувалась.

Не менш гострими були протиріччя між *Німеччиною і Францією, Росією й Австро-Угорщиною, Німеччиною і Росією*.

2. СТВОРЕННЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ

Створення Троїстого союзу

Під час конфліктів між європейськими державами сформувались два

Воєнно-політичний блок – воєнний і політичний союз декількох держав, спрямований на встановлення їх панування в регіоні чи світі та підготовку до війни для досягнення цієї мети.

воєнно-політичних угруповання. Ще у **1882 р.** між *Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією* був підписаний договір, що отримав назву «Троїстий союз» (він проіснував до 1915 р.). Цей договір об'єктивно був спрямований передусім проти Росії та

Франції та *поклав початок розколу Європи на ворогуючі воєнні блоки*.

Після поразки в Балканській війні 1913 р. до блоку Німеччини, Австро-Угорщини та Італії приєдналась *Болгарія*. Групу цих союзних держав у Першій світовій війні називали країнами **Центрального блоку**.

Створення Антанти

У **1904 р.**, після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, *Англія* уклала військово-політичну угоду з *Францією*, яка отримала назву «Антанта» («сердечна згода»).

У **1907 р.**, підписавши з Великою Британією конвенцію про розподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані та Тибеті, до англо-французької угоди приєдналась *Росія*. Британія, як і раніше, не брала на себе військових зобов'язань, але угоди з Францією та Росією створювали основу для міцнішої співпраці. Таким чином, сформувався блок **Антанта**, що протистояв країнам Троїстого союзу.

3. МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Англо-бурська війна (1899–1902)

Серйозним міжнародним конфліктом, що впливав і на європейські події, була англо-бурська війна.

У грудні 1895 р. британці направили збройні підрозділи для захоплення бурської республіки Трансвааль, але бури, використовуючи партизанські методи ведення війни, відбили напад та розгромили англійців.

Німецький імператор Вільгельм II привітав президента Трансвааля телеграмою, висловивши захоплення тим, що бури здолали противника, «не вдаючись до допомоги дружніх держав». Тим самим Німеччина давала зрозуміти, що в разі необхідності вона підтримає бурів у війні з Великою Британією.

Конфлікт у Марокко (1911)

Ще гострішим був конфлікт у Марокко. За домовленостями щодо колоніального розподілу Африки британці у 1904 р. погодились на захоплення Марокко Францією. Французи розпочали «освоєння» цієї країни.

Утім на Марокко претендувала і Німеччина. Влітку 1911 р. німці направили до берегів Марокко два бойових кораблі. Через це ледве не спалахнула німецько-французька війна, до якої, безумовно, були б втягнуті їхні союзники. Лише за посередництва британців вдалося переконати німців відмовитися від зазіхань на Марокко, а «в обмін» Німеччина отримала невелику частину французького Конго.

Далекий Схід та Південно-Східна Азія

На Далекому Сході значно посилювалася Японія. Отримавши перемогу над Китаєм (1894–1895), Японія завдала принизливої поразки Росії у війні 1904–1905 рр.

США розгромили Іспанію (1898) та захопили іспанську колонію Філіппіни. Це означало фактичне порушення американцями ними ж самими проголошеної «доктрини Монро», згідно з якою США відмовлялися від територіальних домагань поза Американським континентом.

Балканський півострів

Ще у ХІХ ст. за Балканами закріпилася недобра слава «порохової діжки Європи». На території півострова, який мав надзвичайне стратегічне

Бури (африканери) – нащадки голландських, французьких та саксонських колоністів, що оселилися на півдні Африки ще в середині ХVІІІ ст. У боротьбі з англійськими колонізаторами бури утворили республіки Трансвааль і Померанчеву.

Британський панцеропотяг був неефективним у боротьбі проти бурів

Балканські війни.

розташування, жили різні народи, що сповідували різні релігії (православні християни, католики та мусульмани). Тут стикалися інтереси європейських держав, не втрачали гостроти історичні протиріччя між Туреччиною та слов'янськими народами півострова. Ряд європейських країн прагнув витіснити османів з Балкан. Росія мріяла захопити контроль над стратегічно важливими протоками Босфор і Дарданелли. У боротьбі за гегемонію на Балканах зіткнулися інтереси Росії та Австро-Угорщини.

У 1908 р. Австро-Угорщина домоглася **анексії** Боснії і Герцеговини.

Анексія – (від лат. *apprehio* – приєднання) – вид агресії, насильницьке приєднання (захоплення) всієї або частини території іншої держави.

Згодом посилювались протиріччя між молодими балканськими державами, але їхнім спільним головним ворогом залишалась Туреччина.

У 1912 рр. Туреччина зазнала поразки у війні з Італією за контроль над територією сучасної Лівії. Цим

скористались **Болгарія, Сербія, Греція і Чорногорія**. Об'єднавши свої сили у Балканському союзі, вони у жовтні 1912 р. оголосили війну

Туреччині та в **Першій Балканській війні** розгромили її армію. У травні 1913 р. був підписаний мирний договір, за яким основну частину відвоєнованих у османів територій отримала Болгарія.

Однак зі значним посиленням Болгарії не погоджувались її балканські сусіди. Буквально наступного дня після підписання миру з турками **Сербія** і **Греція** уклали союз, спрямований проти **Болгарії**. До цього союзу приєдналась і **Румунія**, яка претендувала на частину болгарських земель.

29 червня 1913 р. болгари, не чекаючи нападу, першими завдали *превентивного (випереджаючого)* удару по Сербії та Греції, що знаменувало початок **Другої Балканської війни**. Проте **Туреччина** насподівано напала на Болгарію та швидко відвоювала втрачену внаслідок попередньої війни територію. Опинившись наодинці перед кількома супротивниками, Болгарія була розгромлена і попросила миру.

10 серпня 1913 р. у Бухаресті був підписаний мирний договір, за яким Болгарія втратила великі території, що передавались державам-переможцям. Розпався союз між Грецією та слов'янськими державами, що знизило вплив Росії на Балканах. Болгарія, яка історично тяжіла до Росії, зблизилась зі своїми споконвічними супротивниками – турками, а також Німеччиною та Австро-Угорщиною, що визначило подальші союзні відносини Болгарії та її долю у майбутніх світових війнах. *Напруженість на Балканах, що залишалася «пороховою діжкою Європи», не спала.*

4. ГОНКА ОЗБРОЄНЬ, ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРИЗМУ, ШОВІНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА

Гонка озброєнь та посилення мілітаризму

Наростання міжнародної напруги та конфлікти свідчили, що збройне зіткнення між ворогуючими воєнополітичними блоками є лише питанням часу. У Європі розкручувалась гонка озброєнь та підготовка до війни.

Найбільшими темпами мілітаризація відбувалась у Німеччині. У 1912 р. Рейхстаг (німецький парламент) ухвалив орієнтовні показники щодо кількості німецької армії: 800

тис. солдатів у мирний час і аж 5 млн на час війни. Історія людства ще не знала таких армій. У країні також було розгорнуто будівництво могутнього військово-морського флоту. Велика Британія, яка не хотіла позбутися колишнього статусу «володарки морів», сприйняла це як виклик і загрозу своєму становищу.

Німеччина і Росія, Франція і Австро-Угорщина, Англія та інші менш впливові держави світу готувалися до війни, не тільки нарощуючи виробництво зброї, а й підвищуючи *мобілізаційну готовність*.

Гонка озброєнь – організація державою масового виробництва військової продукції, **нагромадження зброї**, використання наукових досліджень та винаходів для створення нових зразків зброї, здатної завдати найбільшої шкоди живій силі та техніці противника. Гонка озброєнь призводить до зростання витрат на підготовку до війни, коли народам пропонуються «гармати замість масла».

Шовінізм (від франц. chauvinism) – реакційна політика і практика, спрямована на **розпалювання ворожнечі й ненависті між народами**, підкорення та поневолення інших народів. Для шовінізму характерні войовнича **проповідь національної винятковості**, поширення національного егоїзму, протиставлення інтересів однієї нації інтересам всіх інших націй, приниження інших націй, національний екстремізм. Шовінізм використовується урядами і політичними партіями для підготовки загарбницьких війн.

Цікаві подробиці

Термін «шовінізм» походить від імені героя комедії братів Коньяр «Триколірна кокарда» (1831). Прототипом героя цієї п'єси, новобранця Ніколи Шовена, був однойменний солдат наполеонівської армії. Він, прихильник загарбницької політики Наполеона Бонапарта, був відомий нелюдським ставленням до підкореного арабського населення.

Зображення французького солдата як боягуза, який ховається від німецького солдата (малюнок з німецької дитячої книжки 1914 р.)

Шовіністична пропаганда

Підготовка до війни в європейських країнах потребувала не тільки виробництва зброї, а й мілітаристської обробки свідомості людей. У суспільстві провідних європейських держав посилювались **шовіністичні** настрої, політичні лідери намагалися здобути популярність агресивними закликами до «переможної війни» проти сусідніх країн та народів.

Роздуми з приводу

Шовіністичні настрої захопили все суспільство європейського континенту – від Російської імперії до Англії. Шовіністична пропаганда велась навіть у школах. Французьким школярам говорилося про «споконвічну агресивність німців» та необхідність реваншу, помсти за поразку у франко-німецькій війні 1870–1871 рр., «продовження воєнної слави Наполеона». Німецьким школярам втлумачували ідеї «несправедливості» сучасної побудови світу, можливості легкої перемоги над «французькими солдатами-боягузами», необхідності та завоювання Німеччиною «місця під Сонцем». Суспільство було готовим до війни. Відомий державний діяч Бісмарк, який пізніше аналізував події Першої світової війни, висловився так: «Війну розв'язав шкільний вчитель історії».

? Як Ви розумієте ці слова?

Загострення міжнародних протиріч, підготовка до світової війни досягла своїх цілей – війна стала неминучою.

5. ПРИЧИНИ ТА ПРИВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Причини Першої світової війни

Головною причиною Першої світової війни було **загострення протиріч між провідними країнами світу у боротьбі за переділ світу**. Зовнішня політика провідних країн світу на початку ХХ ст. підпорядковувалася їхнім економічним інтересам – боротьбі за ринки збуту товарів і капіталів,

здобуття дешевої робочої сили та вигідних джерел сировини. Міжнародну напругу посилили *наслідки міжнародних конфліктів XIX ст.* та їх несправедливе розв'язання, особливо німецько-французькі та німецько-англійські протиріччя. *Мілітаризація країн та гонка озброєнь*, з одного боку, були викликані підготовкою до війни, з іншого – самі прискорювали її початок.

Світова війна – військове зіткнення між провідними державами світу. До світової війни залучається населення значної частини світу.

Перша (1914–1918) і Друга (1939–1945) світові війни були найкривавішими подіями в історії людства, що принесли незчисленні страждання людям, знищення матеріальних цінностей, були найбільшими гуманітарними катастрофами.

Карта Європи в особах на початку I світової війни (російська поштова картка – карикатура)

? Дайте характеристику образів країн, що зображені на карті.

- Як художник відобразив Росію, її зовнішню політику?
- Чим відрізняються образи Німеччини та Австро-Угорщини (Австрії)?
- Як показано протистояння Австро-Угорщини та Сербії? Як Ви думаєте, на чиєму боці симпатії автора цієї карти?
- Чому Швейцарія зображена у вигляді ведмедя, що відпочиває, не зважаючи на бурхливі політичні події та підготовку до війни в Європі?
- Прокоментуйте характер зображення Англії та Ірландії.
- Як можна прокоментувати зображення художником Албанії та територій на північ від неї?

Свідчать документи

З виступу міністра закордонних справ Росії С. Д. Сазонова про цілі Антанти (14 вересня 1914 р.)

Головна мета союзників – зламати могутність Німеччини та її претензії на панування, воєнне і політичне... Територіальні зміни повинні визначатись за національним принципом. Росія приєднує до себе нижню течію Немана і східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує Східну Познань, Сілезію та Західну частину Галичини. Франція отримує назад Ельзас-Лотарингію, додавши до неї... частину Рейнської Пруссії. Англія, Франція та Японія розподіляють між собою німецькі колонії... Німеччина й Австрія виплатять воєнну контрибуцію.

? Які цілі, за документом, ставили перед собою держави Антанти?

Росія прагнула приєднати до себе *Східну Галичину, Буковину, Закарпаття* та оволодіти протоками *Босфор та Дарданелли*.

США прагнули розширити свій вплив на весь американський континент і посилити проникнення в *Китай*, де активність проявляла *Японія*.

Україна в планах воюючих країн

Територія України на початку ХХ ст. входила до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Свідчать документи

Із меморандуму німецької інтелігенції про Україну

Ця область завдяки своїм власним продовольчим можливостям посилить незалежність Німеччини від закордоння..., забезпечить нам рівновагу наших господарських сил..., буде протидіяти зменшенню народжуваності, скоротить еміграцію з Німеччини і полегшить житлову проблему...

? У чому полягала важливість українських земель для Німеччини?

Німеччина прагнула покінчити з британським пануванням на морі, захопити англійські колонії. Великими були її претензії до *Франції та Росії*. Вище військове німецьке керівництво планувало захопити економічно розвинені райони *Північно-Східної Франції*, відірвати від *Росії Прибалтику, «Донську область», Крим і Кавказ*.

Англія хотіла зберегти свої колонії та панування на морі, відібрати в *Туреччині* багаті на нафту *Месопотамію* та частину *Аравійського півострова*.

Франція, яка зазнала поразки у франко-німецькій (франко-пруській) війні 1870–1871 рр., розраховувала повернути собі *Ельзас та Лотарингію*, приєднати *лівий берег Рейну та Саарський вугільний басейн*.

Австро-Угорщина мала загарбницькі плани щодо *Росії (Волинь, Поділля)* та *Сербії*.

Зацікавленість великих держав в Україні. Можливість прогодувати своїх солдатів та призвати нових робила Україну ласим шматком для ворогуючих сторін. Напередодні війни тільки в підросійській Україні вироблялося майже 16 млн тонн хліба. Україна мала також значний людський потенціал, який можна було використати у воєнних цілях. Так, за весь час війни до російської армії було призвано 3,5 млн українців, а до австрійської – понад 300 тисяч.

Україна в планах Німеччини. Німеччина прагнула приєднати Україну до складу майбутньої Великонімецької імперії. Україна розглядалася також як зручний плацдарм для просування на Схід, аж до Індійського океану. Для досягнення цього планувалося провокувати та підтримувати сепаратистські настрої і рухи у Наддніпрянській Україні.

Україна в планах Австро-Угорщини. Правлячі кола Австро-Угорської імперії розуміли, що монархія не витримає приєднання до неї ще 30 млн українців. Тому інтереси імперії зосереджувалися на Волинській і Подільській губерніях, на які не претендувала Німеччина. Для Австро-Угорщини вигідним був протекторат Німеччини над Україною, тому що при такому варіанті розширився б російсько-німецький кордон та поглибилися російсько-німецькі протиріччя.

Російські плани щодо України. Російська імперія претендувала на завоювання Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. Після цього царська влада планувала покінчити з так званим «мазепинським центром» (тобто із зосередженням сепаратистів та «потенційних зрадників»), який, на її думку, знаходився на західноукраїнських землях. Для цього Росія використовувала гасла панславізму, фінансувала москвофільський рух, який мав продемонструвати бажання українців «возз'єднатися з матінкою-Росією».

Привід до Першої світової війни

На 1914 р. протиріччя між Троїстим союзом і Антантою вкрай загострились. Зоною особливої напруженості стали *Балкани*. Правлячі кола Австро-Угорщини за підтримки Німеччини вирішили ударом по Сербії остаточно утвердити свій вплив на Балканах. Невдовзі з'явився привід для оголошення війни.

28 червня 1914 р. в м. *Сараєво*, столиці Боснії, яка насильницьки була приєднана до Австро-Угорщини у 1908 р., був убитий спадкоємець австро-угорського престолу ерцгерцог *Франц Фердинанд*. Терористичний акт здійснив боснійський серб *Гаврило Принцип* із таємної організації «Млада Босна».

Плани ворогуючих країн стосовно України

Ерцгерцог Франц Фердинанд з дружиною виходять з готелю в Сараєво та прямують до автомобіля. Через мить вони будуть вбиті (фото 28 червня 1914 р.)

5 липня 1914 р., після вбивства Франца Фердинанда, австрійський уряд отримав запевнення Німеччини в підтримці його претензій до Сербії. Кайзер Вільгельм II обіцяв австрійському представнику, що Німеччина підтримає Австрію навіть у тому випадку, якщо конфлікт із Сербією призведе до війни з Росією.

23 липня австрійський уряд пред'явив *ультиматум Сербії*, у якому містилися принизливі для незалежної держави умови. Це відбулось о шостій годині вечора, а відповідь повинна була надійти через 48 годин.

Союзиця Сербії Росія зробила спробу уладнати конфлікт мирним шляхом, виступивши з ініціативою об'єднання зусиль трьох країн – Великої Британії, Франції та Росії. Однак союзники Росії відмовились від компромісу, а президент Франції Р. Пуанкаре наполягав на проведенні «твердої» політики щодо австро-німецького блоку.

Усе ж серби, за порадою союзної Росії, погодились задовольнити практично всі вимоги австрійців (за винятком пункту про участь австрійців у розслідуванні вбивства ерцгерцога на території Сербії). Однак Австро-Угорщина, яку підштовхувала до війни Німеччина, мала намір воювати навіть у тому разі, якби серби виконали всі пункти ультиматуму. 28 липня *Австро-Угорщина* розірвала з Сербією дипломатичні стосунки й *оголосила війну*. Через добу після цього, коли Белград уже бомбили, розпочала мобілізацію *Росія*.

Скориставшись мобілізаційними заходами Росії і звинувативши її в підготовці до війни, *Німеччина* сама пішла на розрив відносин і **1 серпня 1914 р.** оголосила війну *Росії*. Вступ у війну цих великих держав означав перетворення її на світову.

Плани воєнних дій та розгортання армій

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які країни входили до складу Антанти і Троїстого союзу перед початком Першої світової війни?
2. Назвіть основні конфлікти, що розгоралися у світі на початку ХХ ст.
3. Які країни були переможцями Першої, які – Другої Балканської війни?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть головні воєнно-політичні цілі Німеччини, Австро-Угорщини, Англії, Франції і Росії перед початком війни.
2. Яке місце займала Україна в планах ворогуючих сторін?
3. Охарактеризуйте ступінь готовності провідних країн Європи до війни.
4. Чому локальний австро-сербський конфлікт переріс у Першу світову війну? Назвіть основні причини Першої світової війни.
5. Чим війна, що розпочалася у 1914 р., відрізнялася від франко-німецької війни 1870–1871 рр., Балканських війн?

III. Для обговорення в групі

1. Чому Балканський півострів у ХХ ст. називали «пороховою діжкою Європи»?
2. Як Ви вважаєте, які регіональні конфлікти початку ХХ ст. могли перерости у світову війну? Якщо так, то за яких умов це могло відбутися?
3. До сьогодні не стихають суперечки про те, хто був винуватцем розв'язання Першої світової війни. Одні звинувачують Німеччину й Австро-Угорщину, інші – Сербію і Росію, треті – Англію і Францію. Якою є Ваша думка з цього приводу? Як Ви вважаєте, чи можна було запобігти Першій світовій війні?

IV. Робота з історичними термінами, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «воєнно-політичний блок», «анексія», «гонка озброєнь», «шовінізм», «світова війна».
2. Прокоментуйте, як змінювались кордони Болгарії та інших балканських держав у наслідок Першої та Другої Балканських війн.
3. Визначте за картою, країни якого з ворогуючих воєнно-політичних блоків мали більшу територію. Чи було це визначальним чинником у світовій війні?

V. Творчі завдання

1. Деякі історики вважають, що Перша світова війна була проявом кризи європейської цивілізації. Чи поділяєте Ви таку точку зору?
2. Як згадують, до великого фізика Альберта Ейнштейна звернулись із запитанням: Головною військовою силою у Першій світовій війні була кіннота, у Другій світовій – танки; яка зброя буде головною у третій світовій війні – атомна бомба? – Вчений відповів: Я не знаю, яка головна зброя буде у третій світовій війні, але у четвертій, напевно – кам'яна сокира і палиця. Як Ви розумієте відповідь Ейнштейна? Чи погоджуєтесь Ви із вченим?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1882 р. створення Троїстого союзу
1904 р. створення Антанти (англо-французького союзу)
1907 р. приєднання Росії до Антанти
28 червня 1914 р. вбивство Франца Фердинанда в м. Сараєво
1 серпня 1914 р. оголошення Німеччиною війни Росії і початок Першої світової війни.

§7. Основні та другорядні театри воєнних дій у 1914–1916 рр.

1. ПОЧАТОК ВІЙНИ.

СТУПІНЬ ГОТОВНОСТІ ВОЮЮЧИХ КРАЇН ДО ВІЙНИ

Відповідно до своїх стратегічних планів, Німеччина розпочала концентрацію військ на західних кордонах і **3 серпня** оголосила війну **Франції**. За день до цього, 2 серпня, Берлін висунув вимоги уряду **Бельгії** про пропуск німецьких військ через її територію, але отримав відмову. 4 серпня німецькі війська вдерлись у Бельгію, гарантом безпеки якої була **Англія**. Двома днями раніше така ж доля спіткала й **Люксембург**. Порухення нейтралітету Бельгії стало приводом для оголошення Англією війни Німеччині, що і сталось **4 серпня**. *Таким чином, за кілька днів локальний австро-сербський конфлікт переріс у велику війну.*

Країни-супротивники мали **різний ступінь готовності до війни**.

Німецькі солдати-новобранці відправляються на фронт. На вагонах поїздів вони написали оптимістичні гасла: «На сніданок до Парижа», «До зустрічі на Бульварі!». Німці розраховували на нетривалу війну. Вільгельм II обіцяв німецьким солдатам, що вони повернуться додому з перемогою «раніше, ніж листя опадє з дерев»

Німеччина. За рівнем підготовки та організації *німецька армія була сильнішою в Європі*. У Німеччині краще за всіх розуміли значення в сучасному бою важкої артилерії та кулеметів, а також важливість залізничних комунікацій.

Крім того, на першому етапі війни давалася взнаки шовіністична пропаганда: німці беззастережно вірили у своє велике призначення та непереможність.

Австро-Угорщина. Австро-угорська армія являла собою зліпок із німецької, але поступалася їй через «grimучу суміш» *різних національностей* у її складі та через *посередні показники в попередніх війнах*.

Згідно із стратегічними планами, Австро-Угорщина вважала своїми головними ворогами Росію, Сербію та Чорногорію. Основні військові сили в майбутній війні передбачалось розгорнути проти Росії.

Франція. Французька армія була меншою від німецької лише на 20%, проте людські ресурси Франції ледве перевищували половину німецьких. Головна різниця, таким чином, полягала в *резервах*: у Німеччині їх було багато, у Франції – майже нічого. Франція, як і більшість інших країн, сподівалась на недовгу війну та вважала, що все вирішить швидкий наступ військ, і ніяк не чекала статичної окопної війни.

Росія. Головною перевагою Росії були майже *невичерпні людські ресурси та високий бойовий дух російського солдата*, але вище військове керівництво було некомпетентним. Погані комунікації, географічна віддаленість союзників, а також певна *промислова відсталість від провідних країн робила Росію непристосованою до довгої війни*.

Англія. Воєнна міць країни ще з XVIII ст. значною мірою залежала від *військово-морських сил*. *Британська армія була нечисленною, але високопрофесійною*. Перед війною існували сумніви, чи зуміє британське командування керувати тривалою воєнною кампанією. Деякі полководці були надто старими.

На морі традиційну британську перевагу похитнула Німеччина. У 1914 р. Англія володіла 29 потужними кораблями, Німеччина – 18. Англійське військово-морське командування явно недооцінювало німецькі підводні човни, хоча країна була надто вразлива для них через залежність від закордонських поставок продовольчих товарів та сировини для своєї промисловості.

Британський лев (у формі військово-морських сил) і російський ведмідь (карикатура)

2. ВОЄННІ ДІЇ В ЄВРОПІ У 1914 Р.

Перша світова війна велась на десятках фронтів у різних куточках Земної кулі. Головними фронтами були *Західний*, де німецькі війська вели бойові дії проти англійських, французьких та бельгійських військ, і *Східний*, де війська Росії протистояли об'єднаним силам австро-угорської та німецької армій. Людські, сировинні та продовольчі ресурси країн Антанти значно переважали ресурси Центрального блоку, тому шанси Німеччини та Австро-Угорщини на перемогу у війні на два фронти були малими.

Протиборчі коаліції у Першій світовій війні

Антанта	Країни Центрального блоку	Нейтральні держави, на територіях яких велись бойові дії
Англія, Франція, Росія, США, Японія, Італія, Румунія	Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія	Люксембург, Бельгія, Іран

План «блискавичної війни». Генеральний план ведення війни Німеччиною був розроблений колишнім начальником німецького Генерального штабу *А. фон Шліффеном* і отримав назву «план блискавичної війни».

За цим планом після оголошення війни Росії та Франції Німеччина повинна була розгромити їх по черзі. Спочатку планувалось *завдати поразки Франції* нанесенням удару через Бельгію по Парижу, прорвавши оборону французьких військ на найменш захищених ділянках французько-бельгійського кордону з метою оточення і знищення французької армії. Потім планувалось сконцентрувати всі сили *проти Росії*.

Наступ німецької армії. На початку серпня німецькі війська підійшли до бельгійської фортеці Льеж і після кровопролитних боїв захопили всі її форти. 21 серпня німецькі війська вступили у столицю Бельгії – Брюссель.

Війська Німеччини вийшли на франко-бельгійський кордон і в «прикордонній битві» завдали поразки французам, примусивши їх відступити вглиб своєї території, що створювало загрозу Парижу. 3 вересня уряд Франції був евакуйований зі столиці до міста Бордо. Здавалось, що повторюється сумний сценарій франко-німецької війни 1870–1871 рр., фіналом якої була безславна поразка французів.

Наступ російських військ у Східній Пруссії, Східній Галичині та на Буковині. Німецьке командування переоцінило свої успіхи і, вважаючи стратегічний задум на Заході виконаним, перекинуло два армійських корпуси на Схід. Крім того, на наполегливі прохання Франції, у середині серпня Росія, яка ще не встигла завершити мобілізацію, кинула в бій свої війська. 17 серпня росіяни прорвали німецьку оборону *в Східній Пруссії* та продовжували свій наступ. Однак його непідготовленість, а також перекидання німцями з Франції до Східної Пруссії кавалерійської дивізії та двох армійських корпусів призвели до поразки росіян. 1-а російська армія **П. Ренненкампа** припинила наступ. Німецькі війська, скориставшись розривом між російськими арміями, оточили 2-у армію **А. Самсонова** у Мазурських болотах та розгромили її. Російські війська втратили 20 тис. чоловік убитими, 92 тис. полоненими, всю артилерію. Генерал А. Самсонов наклав на себе руки. З величезними втратами російські війська відійшли на територію Росії. Проте, незважаючи на поразку росіян, «блискавична атака» німецьких військ на Париж була зірвана.

Австрійські солдати викопали шанці просто в хаті українського селянина. Східна Галичина, осінь 1914 р.

Значно успішнішими були воєнні дії Росії проти Австро-Угорщини *в Галичині та на Буковині*. Наступ російської армії під командуванням генерала **О. Брусилова** відкинув австро-угорські частини до Карпат.

На кінець 1914 р. на Східному фронті запанувало затишшя. Воюючі сторони перейшли до *тривалої позиційної, «окопної»* війни.

Роздуми з приводу

Війна завжди призводить до незліченних страждань простих людей. Проте ще більшого болю додає усвідомлення того, що народи воюють за чужі інтереси, а інколи представники одного народу виступають один проти одного по різні боки фронту. Так сталося у Першій світовій війні і з українцями, які воювали у складі і російських, і австро-угорських військ. Відбувалася страшна трагедія, коли брат ішов на брата, син стріляв у батька... Здається, ця війна підготувала майбутню, ще жакливішу, братовбивчу громадянську війну, яка спалахнула у 1917 р. в Росії.

Битва на Марні. На початку вересня німецькі війська вийшли на річку *Марну*, намагаючись оточити французів. У грандіозній битві на Марні (**5–12 вересня 1914 р.**) з обох сторін брали участь півтора мільйона чоловік.

Скориставшись відволіканням частини німецьких сил на відсіч російського наступу у Східній Пруссії, англо-французькі війська зупинили наступ німців, а 4 – 5 вересня перейшли у контрнаступ. Через кілька днів німецькі війська, не витримавши потужного удару, розпочали відхід. У битві на Марні втрати обох сторін становили майже 600 тис. убитими й пораненими. *Результатом битви став остаточний провал плану «блискавичної війни».*

Таким чином, у 1914 р. Німеччина не змогла досягти перемог у боях на два фронти проти англо-французьких військ та російської армії.

Позиційна війна на Західному фронті. Ослаблена німецька армія почала «зариватись» в окопи. Західний фронт, що розтягнувся від протоки Ла-Манш до швейцарського кордону, на кінець 1914 р. стабілізувався. Обидві сторони приступили до будівництва земляних та бетонованих укріплень. Смуга перед окопами була замінована і вкрита густими рядами колючого дроту. *Війна на Західному фронті із маневрової стала позиційною.*

3. ВІЙНА НА КАВКАЗІ

Зближення Туреччини з Німеччиною та вступ Туреччини у війну. *Османська імперія* занепадала та впродовж останнього півстоліття втратила більшу частину своїх європейських володінь, а Балканські війни викликали подальше виснаження її ресурсів. Турецький лідер *Енвер-паша* шукав союзу з Німеччиною, щоб підсилити позиції своєї країни.

Німецька воєнна місія допомагала провести реорганізацію турецької армії, проте на початок вступу Туреччини у війну вона не була завершена. У серпні 1914 р. був підписаний *секретний договір* між двома країнами.

У жовтні 1914 р. турецький уряд закрити протоки Дарданелли і Босфор для проходження кораблів союзників по Антанті, ізолювавши чорноморські порти Росії від зовнішнього світу і завдавши непоправних збитків її економіці. Такий крок Туреччини був дієвим внеском у воєнні зусилля Центральних держав. Наступним кроком був обстріл Одеси й інших південноросійських портів ескадрою турецьких воєнних кораблів. На початку листопада 1914 р. *Росія, Англія і Франція оголосили війну Туреччині.*

Вторгнення турецької армії на Кавказ. Незважаючи на заперечення своїх радників, Енвер-паша вирішив здійснити напад на Кавказ, який належав Росії. У середині грудня 1914 р. турецькі війська розпочали наступ. Турки зазнали жорстокої поразки, але все ж російське верховне командування було стурбоване турецькою загрозою для південних кордонів Росії.

4. ВОЄННІ ДІЇ У 1915 р.

Події на Східному фронті

Стратегічна ситуація на фронтах на початку 1915 р. Перехід до позиційної війни на Заході зруйнував плани німецького командування.

Свідчать документи

З листа імператора Вільгельма II австрійському імператору Францу Йосифу I (1914 р.)

Все повинно бути затопленим у вогні й крові, необхідно вбивати чоловіків і жінок, дітей і старих, не слід лишати жодного будинку, жодного дерева. За допомогою цих терористичних методів, єдиних, які спроможні залякати такий звироднілий народ, як французи, війну буде завершено менш ніж за 2 місяці. Якщо ж я візьму до уваги гуманні міркування, війна триватиме кілька років.

? Які методи ведення війни вважав можливими Вільгельм II?

Водночас дії російських військ у 1914 р. показали, що Східний фронт є серйозною загрозою для блоку Центральних держав. Союзниця Німеччини, Австро-Угорщина, перебувала в такому важкому стані, що їй загрожував вихід із війни. *Нестача сил не дозволяла німецькому командуванню вести наступ одночасно на двох фронтах – Західному і Східному.*

Плани німецького командування.

Відсутність сильних польових укріплень у російської армії та недостатнє забезпечення озброєнням і боєприпасами схилили німецьке командування до рішення: обороняючись на Заході, спрямувати у 1915 р. головний удар проти Росії. Це мало вивести її з

війни, примусити заключити вигідний мир, що надало б Німеччині можливість кинути всі сили на розгром супротивника на Заході.

Німецьке командування задумало запобігти російському наступу і розгромити росіян, завдавши їм *ударів із Східної Пруссії і в Галичині*. Під час зимової битви у лютому 1915 р. на *Мазурських озерах* німецькі війська розгромили 10-тисячну російську армію, примусивши її залишити Східну Пруссію. Однак вирішальної переваги вони не досягли. Російські війська завдали контрударів і відкинули противника до кордону. У результаті план глибокого обходу правого флангу російських військ провалився.

У березні 1915 р. 1-а російська армія під командуванням *О. Брусилова* після важких боїв захопила фортецю *Перемисьль*.

Перехід російської армії до стратегічної оборони. У квітні німецько-австрійські війська прорвали російський фронт у районі Горлиці. *У травні–червні 1915 р. російські війська повністю залишили Галичину.*

Одночасно німецькі війська намагались оточити російські частини в районі *Варшави*. Західні союзники не надали допомоги Росії. *У липні–серпні 1915 р. російські війська залишили всю територію Польщі.*

На середину жовтня фронт стабілізувався. Під час кампанії 1915 р. були повністю втрачені території, зайняті російськими військами у перші 4 місяці війни. Проте російське командування, перейшовши до стратегічної оборони, зуміло вивести свої армії з-під ударів супротивника і зупинити його просування. Виснажені австро-німецькі армії у жовтні змушені були також перейти до оборони по всьому фронту.

Німеччина опинилась перед необхідністю продовжувати війну на два fronti. Основний тягар боротьби у війні несла Росія. Це забезпечило Франції та Англії перепочинок для мобілізації економіки на потреби війни.

Невдача країн Антанти в боях за Дарданелли

Початок операції. У лютому 1915 р. англійські та французькі воєнні кораблі почали обстріли турецьких оборонних споруд у районі *Дарданелл*. Дарданелльська операція була здійснена для нанесення відволікаючого удару по Туреччині, що мало послабити натиск на росіян, які вели боротьбу з турками на Кавказі. Спочатку планувалась морська операція, проте згодом стало зрозуміло, що необхідно організувати комбіновані морську та сухопутну операції. На початку війни у Туреччині було лише дві дивізії для захисту протоки. Проте на час висадки військ Антанти вона мала вже 6 дивізій (у союзників було лише 5 дивізій), а також мала перевагу в міцних природних укріпленнях.

Невдалий наступ. 25 квітня 1915 р. війська союзників висадились у двох пунктах на *Галліпольському півострові*. Долаючи колочий дріт і кулеметний вогонь, наступаючі угруповання захопили плацдарм. Однак турки контролювали висоти, через що англійські, австралійські та новозеландські війська не змогли просунутися вперед.

Врешті, як і на Західному фронті, тут запанувало затишшя. Наступ на півдні також виявився безуспішним.

Англійський уряд вирішив вивести війська. Цим і завершилась у січні 1916 р. Дарданелльська операція. *Протоки так і не були захоплені союзниками.*

Вступ у війну Італії й Болгарії

Вступ у війну Італії. 23 травня 1915 р.

Італія оголосила війну *Австро-Угорщині*, підписавши в Лондоні секретний договір із союзниками. Італія денонсувала договір про Троїстий союз, який зв'язував її з Центральними державами. Відповідно до Лондонського договору Італії було обіцяно Трентіно, Південний Тіроль, Трієст, Істрію та інші переважно італомовні регіони Австро-Угорщини.

Ще на початку війни Італія проголосила свій *нейтралітет* тому, що Троїстий союз не зобов'язував її брати участь в агресивній війні. Проте

Свідчать факти

Протока Дарданелли протяжністю 40 миль і завширшки від 1 до 4 миль з'єднує Егейське море з Мармуровим. Протоки Босфор і Дарданелли мають величезне стратегічне значення для Росії та Європи, бо є єдиними «воротами» на шляху кораблів з Чорного моря до Середземного.

Висадка на Галліпольському півострові (малюнок рядового британської морської піхоти Джона Сміта)

Автор малюнка зображує, як під прикриттям артилерії британських есмінців вельботи буксирують шлюпки з десантом. Турецька артилерія, укрита на пагорбах, безкарно обстрілює місце висадки.

? Як Ви вважаєте, про що думав, що відчував солдат Джон Сміт, зображуючи цю сцену війни?

головною причиною дій Італії було прагнення отримати нові території за рахунок Австро-Угорщини. Окрім того, на 1915 р. громадська думка в Італії почала схилитися на користь Антанти.

Італія володіла обмеженими можливостями для ведення війни. Її армія мала невисоку боєздатність, особливо після лівійської кампанії. Наступ італійців зустрів відсіч, і бої в 1915 р. почали носити позиційний характер.

Вступ у війну Болгарії. Болгарія відступила від пронімецької політики у 1913 р. на користь *зближення з Австро-Угорщиною*. Однак перед початком війни болгарський уряд намагався отримати велику позику від німецьких банкірів та підприємців, і в цей же час велися переговори про укладення *договору з Німеччиною*, якій симпатизував болгарський цар.

Однак головне місце в політиці болгарського уряду приділялось *поверненню територій*, утрачених під час другої Балканської війни (1913). Влітку 1915 р. країни Антанти доклали зусиль, щоб підштовхнути Болгарію до оголошення війни Туреччині, пропонуючи їй поступки у Македонії, але Греція і Сербія були проти такого розвитку подій. Отже, Болгарія зробила вибір на користь спільних дій із *Троїстим союзом*. Згідно із секретною конвенцією, підписаною у вересні 1915 р. з Центральними державами, у **жовтні 1915 р.** Болгарія вступила у війну на боці Центральних держав, розпочавши наступ на *Сербію*. За часом це збіглося з австро-німецьким наступом на сербів із півночі. Хоча Болгарія виступила лише проти Сербії, країни Антанти негайно оголосили їй війну.

5. ВОЄННІ ДІЇ У 1916 Р.

Ситуація у воюючих країнах на початку 1916 р.

1916 р. почався *наступом російських військ на Кавказі*. У лютому вони захопили турецьку фортецю Ерзерум. Тим часом в *Англії* парламент ухвалив закон про загальну військову повинність, проти якого виступали профспілки та лейбористи. За впровадження цього закону голосували консерватори і деякі ліберали на чолі з Д. Ллойд Джорджем.

У цей ж період у столиці *Німеччини* вибухнув продовольчий бунт – у Берліні катастрофічно не вистачало продуктів харчування.

Застосування варварських засобів ведення війни

Німецьке командування не зупинялось перед застосуванням варварських засобів ведення війни. Ще під час другої *Іпрської битви* між німецькими і французькими військами на території Бельгії навесні 1915 р. німецьке командування вперше віддало наказ про застосування *отруйного газу – хлору*. Отруйний газ був використаний на ділянці фронту завширшки 6 км. Вітер поніс гази до французьких окопів, де і виявилась

Британські солдати, що осліпнули внаслідок газової атаки, в німецькому полоні

їхня отруйна дія. Велика кількість солдат загинула одразу: обличчя людей почорніли; блюючи кров'ю, вони вмирили в страшних муках. Проте бажаного успіху досягнуто не було.

У липні 1917 р. на Іпрській ділянці фронту німці знову застосували хімічну зброю – *газ іприт*, який отримав свою назву від *м. Іпр*.

Плани німецького командування

На початок 1916 р. співвідношення сил на фронтах було не на користь Центральних держав (286 дивізій Центрального блоку проти 365 дивізій Антанти). За цих умов німецьке командування вирішило *перенести головний удар на Захід*, де виникла загроза з боку зміцнених армій Франції та Англії. Однак недостатня кількість сил не дозволяла Німеччині здійснити загальний наступ по всьому Західному фронту, і німецьке командування вирішило завдати удару в районі *Вердена*, який був опорою для всього Французького фронту. У разі успіху німців у районі Вердена розладнувалась вся система французької оборони і відкривався шлях до *Парижа*.

Верденська битва (лютий – грудень 1916 р.)

Під час Верденської операції, розпочатої **21 лютого 1916 р.**, німецьке командування не досягло поставлених завдань, незважаючи на величезні зусилля і втрати. Французи зуміли утримати фронт, а здійснена російським командуванням у березні *Нароцька операція* примусила німецьке командування припинити атаки під Верденом. Не принесли німцям успіху нові спроби оволодіти Верденом у квітні й травні.

Згодом, у зв'язку з масштабними операціями російського Південно-Західного фронту та англо-французьких військ на р. Соммі, німці під Верденом перейшли до оборони, а в жовтні–грудні французькі війська перейшли в контрнступ і ціною великих людських втрат майже відновили становище, яке було до початку бойових дій.

Верденська битва стала однією з найкривавіших на той час битв в історії людства. У «*Верденській м'ясорубці*» було «*перемелено*» понад 120 дивізій, у тому числі 70 французьких і 50 німецьких.

Мовою цифр.

Людські втрати сторін у «Верденській м'ясорубці»

Французькі втрати – 61 000 вбитих, 101 000 зниклих безвісти, 216 000 поранених.
Німецькі втрати – 143 000 вбитих та зниклих безвісти, 187 000 поранених.

Бій на річці Соммі (липень – листопад 1916 р.)

Наступ англо-французьких військ на р. Соммі, що розпочався **1 липня 1916 р.**, незважаючи на трикратну кількісну перевагу в живій силі англійців і французів, розвивався дуже повільно, тому що німецьке командування встигало підвозити підкріплення.

15 вересня англійці вперше застосували нові бойові машини – *танки*, які викликали у німецьких солдат страх і паніку. *Битва на р. Соммі засвідчила про перехід від використання живої сили до застосування техніки, що призвело до величезної кількості людських жертв.*

Наприкінці листопада бої припинились. За п'ять місяців боїв англійці і французи на фронті в 35 км просунулись всього на 10 км вглиб, втративши при цьому 900 тис. чоловік. Втрати німецьких військ становили 538 тис. чоловік.

Верденська битва і бої на річці Соммі були *найкровопротитнішими* за роки війни на Західному фронті. Вони відзначалися масовим застосуванням артилерії, піхоти, кавалерії, але не принесли успіху жодній із сторін. Головна причина цієї рівноваги полягала в безумовній *перевазі оборонних методів ведення війни над наступальними*. Кровопротитні бої кампанії 1916 р. не спричинили реалізацію планів сторін, але *стратегічна ініціатива перейшла до Антанти*. Німецьке командування змушене було перейти на всіх фронтах до оборони внаслідок нестачі сил.

Брусиловський прорив (червень – серпень 1916 р.)

У розпалі боїв під Верденом Франція знову звернулась до Росії за допомогою. У червні 1916 р. 8-а російська армія під командуванням генерала **О. Каледіна** просунулась у район Луцька. Австрійська лінія оборони розвалилась. Використавши це, талановитий російський генерал **О. Брусилов**, який здійснював загальне командування південним сектором фронту, посилив наступ, увівши до бою ще 3 армії.

Олександр Брусилов

Брусилов Олександр Олександрович (1853–1926) – генерал від кавалерії (1912). Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Під час Першої світової війни командував 8-ю російською армією в Галицькій битві, з 1916 р. – головнокомандувач армії Південно-Західного фронту. Провів успішний наступ (т.зв. «Брусиловський прорив»), який призвів до розгрому австро-угорської армії в кампанії 1916 р. У травні–липні 1917 р. – верховний головнокомандувач, потім військовий радник Тимчасового уряду. З 1920 р. – у Червоній армії, у 1923–1924 рр. – інспектор кавалерії Червоної армії.

Невдовзі австрійці почали в паніці тікати. За три дні росіяни захопили 200 тис. полонених. Російські війська знову зайняли більшу частину *Східної Галичини і Буковину*, поставивши Австро-Угорщину під загрозу розгрому. І хоча на серпень 1916 р. наступ вичерпав себе, прорив військ під командуванням Брусилова зупинив активність австрійців на Італійському фронті і багато в чому полегшив становище англо-французьких військ під Верденом і на р. Соммі.

Під впливом успіху російського Південно-Західного фронту в серпні 1916 р. уряд *Румунії* прийняв рішення вступити у війну на боці Антанти.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть головні фронти Першої світової війни.
2. Які країни входили до двох протиборчих коаліцій?
3. У чому полягав «план блискавичної війни»? Хто його розробив?
4. Яка подія сталася раніше – початок битви за Дарданелли чи:
а) початок Верденської битви; б) закінчення боїв на р. Соммі?
5. Яка подія, що відбулася влітку 1916 р., пов'язана з ім'ям генерала Брусилова?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте ступінь готовності до війни головних країн Європи.
2. Яким був перебіг подій у битві на Марні? Якими були результати битви?
3. Назвіть основні підсумки битви на р. Соммі.
4. Визначте основні цілі австро-німецького командування на 1916 р.

III. Для обговорення в групі

1. Чому Італія вступила у війну на боці Антанти, а Болгарія – на боці Центрального блоку?
2. Чим були викликані невдачі військ Антанти у боях за Дарданелли?
3. Охарактеризуйте підсумки бойових дій у 1916 р. і загальне воєнно-стратегічне становище на фронтах.
4. Які варварські засоби ведення війни були застосовані ворогуючими сторонами? Які це мало військові та політичні наслідки?

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

1. Покажіть на карті: країни Антанти та країни Центрального блоку.
2. Покажіть на карті місця основних битв Першої світової війни у 1914–1916 рр.

V. Творчі завдання

1. Д. Ллойд Джордж у своїх мемуарах писав: «Історія пред'явить рахунок військовому командуванню Великої Британії і Франції, яке у своїй егоїстичній наполегливості прирекло російських товаришів на загибель, тоді як Велика Британія і Франція могли легко врятувати росіян...» Які підстави були у політика для подібного твердження? Про які події він писав?
2. У ході війни лідери Антанти і Центрального блоку вели жорстоку боротьбу за те, щоб схилити болгарське керівництво на свій бік. Чим Ви можете пояснити таку увагу ворогуючих сторін до Болгарії?
3. Як Ви вважаєте, чому жодна з ворогуючих сторін не досягла вирішальної воєнно-стратегічної переваги в кампанії 1915–1916 рр.?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

3 серпня 1914 р. оголошення Францією війни Німеччині,
вступ Франції у Першу світову війну

4 серпня 1914 р. оголошення Англією війни Німеччині,
вступ Англії у Першу світову війну

5–12 вересня 1914 р. битва на Марні

травень 1915 р. вступ у війну Італії на боці Антанти

жовтень 1915 р. вступ у війну Болгарії на боці Центрального блоку

лютий – грудень 1916 р. битва під Верденом

4 червня – серпень 1916 р. Брусилівський прорив

липень – листопад 1916 р. битва на р. Соммі

§8. Завершення Першої світової війни

1. ТЕХНІЧНІ ВДОСКОНАЛЕННЯ В РОКИ ВІЙНИ

У ході війни з усією очевидністю проявилася *вирішальна роль економіки і техніки*, залежність перебігу й результату війни від тилу країни. Війна, що тривала понад чотири роки, примусила мілітаризувати підприємства основних галузей промисловості, підпорядкувати науку і сільське господарство потребам армій та флотів. Зростання і вдосконалення військового виробництва, залізничного й автомобільного транспорту, засобів зв'язку, розвиток озброєнь змінили матеріально-технічну базу війни. Під час воєнних дій застосовувалися як удосконалені, так і нові бойові засоби:

Повітряний бій: німецький літак атакований французьким літаком

літаки, танки, підводні човни, зенітні та протитанкові гармати, міномети, хімічні й димові снаряди, запалювальні засоби, випуск яких постійно зростав.

У жовтні 1914 р. англійське військове міністерство був представлений розроблений англійськими інженерами *проект гусеничної броньованої машини*. Перший англійський танк був фактично броньованим американським гусеничним трактором типу «Холт». Вперше танки були застосовані під час Першої світової війни в битві на р. Соммі 15 вересня 1916 р.

Англійський танк

2. ВІЙНА НА МОРІ

Протистояння флотів Англії та Німеччини. Війна на морі зводилась до питання про те, чи зуміє Німеччина успішно протистояти у двобої з Англією, яка мала традиційну перевагу на морях. Як і на суходолі, наявність

нових видів озброєння – літаків, підводних човнів, мін, торпед – робило оборону легшою справою, аніж наступ.

Німецьке командування, маючи менший за кількістю кораблів флот, вважало, що англійці прагнуть знищити його під час великої битви, тому Німеччині слід було уникати великих зіткнень. Проте англійська стратегія була спрямована на досягнення інших цілей. Перебазувавши флот до *Скана-Флоу* на початку війни і встановивши тим самим ефективний *контроль над Північним морем*, англійці, остерігаючись мін, торпед і розуміючи важкоприступність берегів Німеччини, вибрали стратегію *тривалої блокади*. При цьому вони перебували наготові на випадок спроби прориву німецького флоту. Водночас, залежачи від поставок морем, англійці повинні були дбати про безпеку своїх кораблів на океанських просторах. Упродовж першого року війни флоти Німеччини й Англії зустрілись лише в кількох битвах.

У відкритому морі перемагали британські кораблі.

У війні проти торговельних суден успіх був на боці Німеччини, яка використовувала для цих цілей крейсери і підводні човни.

У січні 1915 р. на Північному морі відбувся короткий, але жорстокий бій, під час якого англійці затопили крейсер «Блюхер» і завдали пошкоджень ще двом німецьким крейсерам.

Підводна війна. У 1915 р. Німеччина вирішила запровадити *підводну блокаду Англії*. У лютому 1915 р. німецьке командування офіційно оголосило, що води, які омивають Англію й Ірландію, вважаються воєнною зоною і будь-який корабель, що потрапить у ці води, може бути знищеним. Незважаючи на протести уряду США та інших нейтральних країн у зв'язку із грубим порушенням Німеччиною принципів нейтрального судноплавства, німецькі підводні човни уже в лютому розпочали активні бойові дії.

7 травня 1915 р. величезний лайнер «*Лузитанія*», здійснюючи рейс із Нью-Йорка в Ліверпуль, був затоплений у результаті торпедної атаки німецького підводного човна неподалік від ірландського узбережжя. Пароплав швидко затонув, а за ним поринули назавжди в холодні води океану близько 1200 чоловік – майже три чверті всіх, хто знаходився на борту.

Ця катастрофа значно вплинула на *перегляд оголошеної президентом США В. Вільсоном політики суворого нейтралітету*, і з цього часу вступ США у війну став потенційно можливим.

Військово-морська могутність Німеччини (пропагандистський плакат)

«Лузитанія» після влучення торпеди з німецького підводного човна

Воєнні дії на Балтиці активізувались. Російські моряки вивели з ладу німецький мінний загороджувач, а англійський підводний човен торпедував крейсер «Принц Адалберт». Англійські підводні човни намагались також завадити поставкам до Німеччини чавуну і сталі із Швеції, затопивши у 1915 р. 14 суден, зайнятих цими перевезеннями. Однак зростали втрати й англійців. На кінець 1915 р. загальна кількість англійських торговельних суден, затоплених німецькими підводними човнами, перевищила 250.

Остання людина
(картина Ганса Боргдта)

Ютландська битва між англійськими і німецькими флотами 31 травня – 1 червня 1916 р. призвела до великих втрат з обох боків, але в стратегічному плані вона мало що змінила. Англія зберегла перевагу на морі, а блокада Німеччини продовжувалась. Німеччині довелося знову повернутись до підводної війни. Проте її ефективність ставала все меншою, особливо після вступу у війну Сполучених Штатів.

3. ВОЄННІ ДІЇ У 1917 Р. ВИХІД РОСІЇ З ВІЙНИ

Кампанія 1917 р. відбувалась за цілком нових воєнно-політичних обставин, пов'язаних зі **вступом у війну США та революцією в Росії**.

Революція в Росії

Лютнева революція 1917 р. змінила історичну долю Росії. Однією з її причин було тяжке становище, в якому опинилась країна після двох з половиною років світової війни.

Тимчасовий уряд, який було створено після зречення від престолу царя *Миколи II*, взяв курс на війну до переможного завершення. У зверненні уряду, опублікованому 19 березня 1917 р. зазначалось: «Уряд буде... виконувати укладені з союзниками угоди».

Свідчать документи

З декларації Тимчасового уряду «Про цілі війни»

Мета вільної Росії – не панування над іншими народами..., не насильницьке загарбання чужих територій, а утвердження міцного миру на ґрунті самовизначення народів. Але російський народ не допустить, щоб його батьківщина вийшла із боротьби приниженою і надірваною в життєвих силах своїх. Ці засади будуть становити основу зовнішньої політики Тимчасового уряду.

? Які основні ідеї декларації?
■ Як Ви вважаєте, під чийм тиском Тимчасовий уряд прийняв її?

У свою чергу, **Петроградська Рада**, як паралельний орган влади, у маніфесті «*До народів світу*» заявила, що «настала пора розпочати вирішальну боротьбу із загарбницькими прагненнями урядів усіх країн; прийшла пора для народів взяти у свої руки вирішення питання про війну і мир». Водночас у маніфесті зазначалось: «Російська революція не відступить перед багнетами загарбників і не дозволить роздавати себе зовнішньою воєнною силою».

Ставлення політичних партій до війни

Російські політичні партії по-різному ставились до війни.

Ліберальні партії. Представники ліберальних партій (*конституційні демократи та октябристи*) вважали, що на час війни протиріччя між партіями можуть відійти на другий план, що вони повинні об'єднатися для захисту вітчизни. Ці політичні сили стали ініціаторами створення «Прогресивного блоку» – коаліції партій у Державній думі.

Ліві партії займали різні позиції щодо війни.

«Оборонці» (*Г. Плеханов*) вважали, що на час війни слід відкласти антиурядові виступи.

Центристи (*Л. Мартов, В. Чернов*) закликали до швидкого мирного врегулювання і виступали за підписання рівноправного договору між воюючими сторонами.

«Пораженці», яких представляли більшовики на чолі з *В. Леніним*, обрали відкрито антидержавну й антипатріотичну позицію. Вони виступали за поразку Росії у війні, за перетворення імперіалістичної війни, як називали її більшовики, на війну громадянську з метою захоплення влади і встановлення диктатури пролетаріату.

Урядовий табір. Урядовий табір і верховна імператорська влада не мали чіткої державної позиції, що стало однією з головних причин розколу суспільства і критичного загострення ситуації в країні.

Декрет про мир. Брестський мирний договір

Декрет про мир. Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики однією із перших постанов прийняли Декрет про мир, який відображував їхні *наміри вийти із світової війни за будь-яку ціну*. Уже наприкінці року Раднарком розпочав безпрецедентні сепаратні переговори з Німеччиною.

Брестський мирний договір. Мирний договір між Росією і Німеччиною був укладений **3 березня 1918 р.** у Бресті. Згідно з договором, радянська Росія визнала за Німеччиною територію *Прибалтики, Польщі, частково Білорусі*. Вона відмовлялась від претензій на *Фінляндію*, передавала Туреччині *Карс, Батум, Ардаган*, мала укласти мир з *Українською Центральною Радою*, роззброїти флот, відновити старий торговельний договір із Німеччиною, а також виплатити їй репарації в розмірі 6 млрд марок.

Таким чином, *Радянська Росія втрачала територію розміром 800 тис. кв. км, на якій проживало 26% населення*.

Брестський договір означав вихід Росії з війни, що вкрай негативно сприйняли країни Антанти.

Декрет про мир

4. ВСТУП У ВІЙНУ США

6 квітня 1917 р. США офіційно оголосили війну Німеччині. У своїй промові, адресованій Конгресу з проханням ухвалити прийняття цієї де-

Газета «Нью-Йорк таймс» з повідомленням про вступ США у війну

кларації, президент **В. Вільсон** заперечував наявність у США будь-яких територіальних домагань і твердив, що необхідно врятувати світ для демократії. Його політику схвалила переважна більшість Конгресу.

Причинами *зміни політики* адміністрації Вільсона стало відновлення Німеччиною в січні 1916 р. підводної війни як проти нейтральних, так і союзницьких суден, а також викриття спроби німців переконати Мексику розпочати війну проти США. До цього часу США дотримувались нейтралітету, який схвалювала більшість американців.

5. «14 ПУНКТИВ» В. ВІЛЬСОНА

Курс на світове лідерство. У результаті бурхливого економічного розвитку воєнних років *США вступили в нову фазу своєї індустріальної еволюції*. На початок 20-х рр. вони перетворилися на високорозвинену індустріальну державу. З 105,7 млн американських громадян (перепис 1920 р.) жителі міст становили 54,2 млн чоловік, що вперше перевищило чисельність сільських жителів.

Різке зростання питомої ваги США в міжнародній економіці створило умови для активного втручання у сферу світової політики. Уряд демократів на чолі з В. Вільсоном взяв курс на завоювання світового лідерства.

Вудро Вільсон

Вільсон Вудро (1856–1924) – 28-й президент США (1913–1921) від Демократичної партії. Народився в сім'ї пресвітеріанського пастора, закінчив Принстонський університет (1879). У 1890–1902 рр. – професор права, у 1902–1910 рр. – ректор Принстонського університету, у 1910–1912 рр. – губернатор штату Нью-Джерсі, у 1913–1921 рр. – президент США. Здобув славу прогресивного реформатора, був ініціатором серії законів соціальної спрямованості. Після війни – активний поборник світової гегемонії США. Виступав за заснування Ліги Націй. Лауреат Нобелівської премії миру (1920). Після закінчення терміну президентства (1921) Вільсон відійшов від активної політичної діяльності.

Програма рішучої активізації зовнішньополітичної діяльності США була викладена в «14 пунктах» Вільсона, з якими він виступив у посланні до Конгресу (парламенту США) у січні 1918 р.

Висуваючи цю програму післявоєнного устрою світу, яка містила в собі принципи національного самовизначення, вільної торгівлі, відкритої дипломатії тощо, правлячі кола США прагнули укласти вигідні для них договори про переділ світу. Вони домагалися міжнародного визнання принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» з метою ослаблення позицій європейських держав і посилення американського впливу в країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

Підсумки Паризької мирної конференції. Результати Паризької конференції виявилися несприятливими для адміністрації Вільсона. Англія і Франція зберегли за собою провідну роль у світовій політиці, особливо в європейських справах. Крім того, посилилась протидія опозиційно налаштованих республіканців, які становили більшість у Конгресі. Вони виступали під прапором *ізоляціонізму* (усунення від втручання в європейські справи). Та й самі демократи все більше наполягали на політиці невтручання.

США прагнули зберегти сильну Німеччину, яка б становила протизвагу Англії і Франції в Європі. Для зміцнення домінуючого становища США у світі В. Вільсон запропонував створити міжнародну організацію – *Лігу Націй*. Проте Сенат (верхня палата Конгресу США), контрольований республіканцями, відмовився ратифікувати (затвердити) Версальський договір. На думку сенаторів, США повинні були мати свободу дій і не втягуватися в європейські справи, а саме до цього призводила, як вважала більшість сенаторів, участь США в Лізі Націй.

Провідні позиції в Лізі Націй затвердили за собою Англія і Франція.

Уряд США був змушений підписати окремий сепаратний договір з Німеччиною, у тексті якого вже не було згадок про Лігу Націй. Так організація, що утворилася завдяки американському президенту, почала працювати без участі США.

6. ВОЄННІ ДІЇ У 1917–1918 рр.

Наступ військ Антанти навесні і влітку 1917 р. Тим часом у Європі навесні 1917 р. союзники розпочали запланований великомасштабний наступ. У квітні англійська 3-я армія розпочала бойові дії поблизу Арраса. Наступ спочатку мав успіх – була захоплена більша частина гірського хребта Виммі. Однак весняний наступ французької армії в районі Реймса виявився невдалим. Німці добре закріпились, і французькі частини зустріли на своєму шляху колючий дріт та зливу кулеметного вогню. До травня французи, зазнавши тяжких втрат, просунулись всього на 4 милі.

Влітку 1917 р. англійські війська провели успішний наступ у Фландрії, а під Іпром їхні зусилля не мали успіху.

Friedensbotschaft

des

Präsidenten Wilson

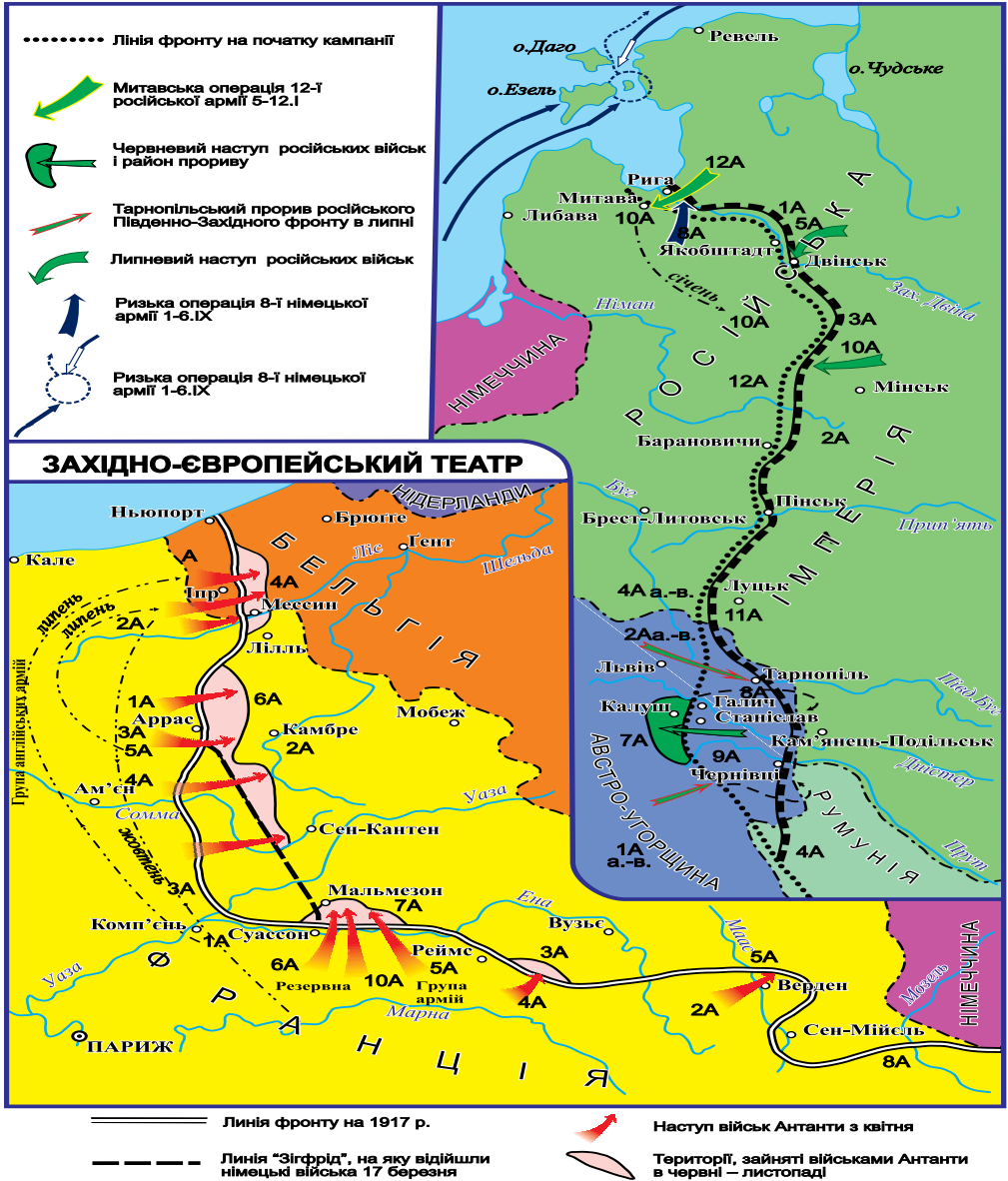
am 8. Januar 1918 an den amerikanischen Kongress gerichtet.

Vollständiger Text.

Anmerkung: Die Stellen, welche in der deutschen Presse nicht wieder gegeben wurden, sind unterstrichen.

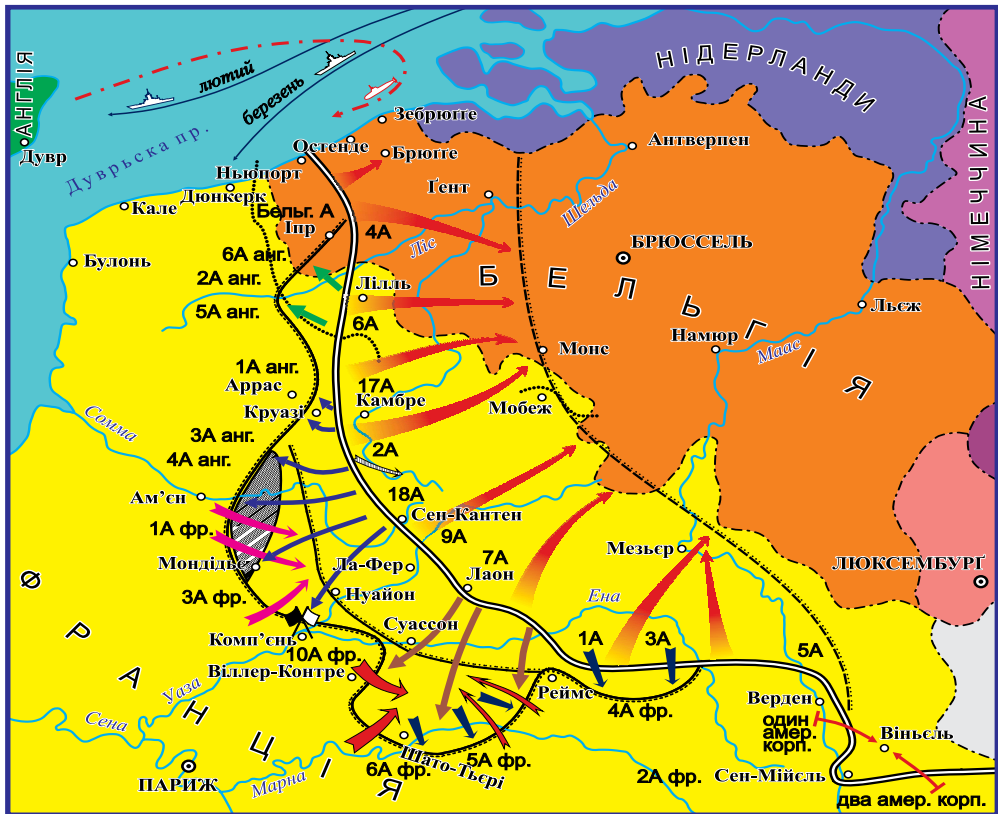
Американська листівка, надрукована німецькою мовою для ознайомлення населення Німеччини з «14 пунктами» Вільсона

Кампанія 1917 р. СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ

Воєнні дії восени 1917 р. Восени німецькі війська захопили Ригу, зустрівши слабкий опір з боку деморалізованої російської армії. Окупувавши у жовтні декілька островів, німці забезпечили собі панівне становище на Балтиці. Проте невдовзі англійці, завдавши відчутного удару по німецьких лінкорах, примусили відступити флот противника. У листопаді 1917 р. англійці окупували Німецьку Східну Африку. Цієї ж осені у Франції розпочали бойові дії американські війська, що прибували до Європи.

Кампанія 1918 р. ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ

	Лінія фронту на кінець 1917 р.		Наступ військ Антанти 8–15.VIII та район прориву німецького фронту біля Ам'єна
НАСТУП НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК			Атака Сен-Мійєнського виступу 12–15.IX
	в Пікардії 21.III–4.IV		РОЗТАШУВАННЯ ВІЙСЬК АНТАНТИ
	на р. Лїс 9.IV–1.V		на 15.VIII
	на р. Ена 27.V–11.VI		на 25.IX
	на р. Марна 15–17.VII		Загальний наступ військ Антанти 26.IX–11.XI
	Лінія найбільшого просування німецьких військ до 17.VII		Лінія фронту на момент перемир'я Антанти з Німеччиною 11.XI.1918 р.
	Дії німецьких міноносців		Місце укладання Комп'єнського перемир'я 11.XI.1918 р.
ДІЇ ВІЙСЬК АНТАНТИ			
	Операції англійців у квітні і травні з заблокування баз німецьких підводних човнів		
	Контрудар 18.VII		

Останні битви. У березні 1918 р. німецькі війська здійснили відчайдушну спробу прорвати оборону союзників у районі ріки Соммі. Завдяки Брестському миру із Радянською Росією Німеччина перекинула на Захід значні сили. Однак було зрозуміло, що успішний початок операції буде короткотривалим, особливо в міру того, як американські війська все більшою чисельністю продовжували прибувати у Францію.

Незважаючи на вкрай несприятливе стратегічне становище, *Німеччина знову поривалась перехопити ініціативу у війні*. У квітні генерал Людендорф розпочав наступ у Фландрії, на Балтиці були затоплені 7 англійських підводних човнів, велика битва розгорнулася на Марні.

Свідчать документи

З угоди про Комп'єнське перемир'я 11 листопада 1918 р.

На Західному фронті

Стаття 1. Припинення воєнних дій на суші і в повітрі упродовж 6 годин після підписання перемир'я.

Стаття 2. Негайна евакуація зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, так само як Ельзас-Лотарингії...

Стаття 4. Поступка німецькою армією такого військового майна: 5 тис. гармат, 25 тис. кулеметів, 3 тис. мінометів і 1700 аеропланів.

Стаття 5. Евакуація німецьких армій з місцевостей на лівому березі Рейну.

Стаття 6. Місцевості на лівому березі Рейну будуть керовані місцевою владою, але під контролем окупаційних військ союзників та Сполучених Штатів.

Стаття 7. ...Поступка союзникам 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів і 5 тис. вантажних автомобілів...

Стаття 22. Здача союзникам і Сполученим Штатам всіх підводних човнів, нині існуючих, з їх озброєнням і спорядженням у портах, вказаних союзниками і Сполученими Штатами.

Стаття 23. Надводні німецькі військові кораблі будуть негайно роззброєні...

Стаття 29. Евакуація Німеччини з усіх портів Чорного моря та передача союзникам і Сполученим Штатам усіх російських військових кораблів, захоплених німцями в Чорному морі.

? Прокоментуйте умови капітуляції

■ Німеччини.

Дайте пояснення 29-й статті.

Німецькі війська здійснювали обстріл столиці Франції із величезних гармат, названих «Великими Бертами». У липні вони завдали ще одного, останнього удару в тому ж напрямку, але безрезультатно.

Під командуванням маршала Ф. Фоша французькі війська 8 серпня розпочали наступ, щоб послабити німецький натиск на *Ам'єн*. У цьому бою були розгромлені 16 німецьких дивізій. Це був «найчорніший день» в історії німецької армії.

У другій половині вересня союзники підійшли до *Сен-Кантена*. Німецькі війська знову опинились на «лінії Зігфріда», від якої вони розпочали свій весняний наступ. Ця операція союзників була найвдалішою за весь час війни на Західному фронті.

7. ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ. КОМП'ЄНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

Осінь 1918 р. принесла серйозні геополітичні зміни. *Центральний блок розпався. 29 вересня 1918 р.* із країнами Антанти підписала перемир'я *Болгарія, 30 жовтня – Туреччина, 3 листопада – Австро-Угорщина.*

На цей час *монархія Габсбургів припинила своє існування*. 5 жовтня попросила про перемир'я *Німеччина*. Проте Антанта не поспішала задовольнити її прохання, сподіваючись довершити воєнний розгром основного противника. Лише після того, як у Німеччині спалахнула революція і 9 листопада 1918 р. кайзера Вільгельма II було скинуто, союзники почали поспішати.

Рано-вранці **11 листопада 1918 р.** у салон-вагоні штабного поїзда головнокомандувача військ Антанти **маршала Ф. Фоша**, неподалік від станції *Ретонд у Комп'єнському лісі*, представники збройних сил Німеччини підписали угоду про перемир'я.

Згідно з її умовами Німеччина повинна була залишити всі загарбані нею території на Заході і відвести війська за Рейн. Із Східної Європи німецька армія повинна була вийти після прибуття туди військ Антанти. Усі військовополонені та військове майно переходили до рук союзників.

Війна завершилась поразкою країн Центрального блоку.

Об 11-й годині того ж дня в Парижі прогримів 101 залп артилерійського салюту, який сповістив про закінчення Першої світової війни.

8. ВТРАТИ ВІД ВІЙНИ

Масштаби війни. За своїми масштабами і наслідками Перша світова війна не могла зрівнятися з жодною із попередніх війн в історії людства.

Мовою цифр

Перша світова війна тривала 4 роки 3 місяці і 10 днів (з 1 серпня 1914 р. по 11 листопада 1918 р.). У ній брали участь 33 країни. Населення воюючих держав становило 1,5 млрд чоловік, тобто близько 87% жителів Землі. Було мобілізовано близько 73,5 млн чоловік. Понад 10 млн з них було вбито і 20 млн поранено.

Жертви серед мирного населення, яке постраждало від епідемій, голоду та інших лихоліть воєнного часу, становили десятки мільйонів чоловік.

Людські жертви. Війна принесла для народів небачені втрати і страждання, загальний голод і руйнування, привела людство на край безодні і відчаю. Під час війни були масово знищені матеріальні цінності, загальна вартість яких становила 58 млрд крб. Цілі райони (особливо у Північній Франції) були перетворені на пустелю.

Втрати вбитими і пораненими у роки Першої світової війни

Німеччина	1 770 000	Італія	460 000
Росія	1 700 000	Румунія	450 000
Франція	1 360 000	Туреччина	330 000
Австро-Угорщина	1 200 000	Болгарія	240 000
Британська імперія	910 000	США	50 000

Висока ціна цієї війни, як і більшості інших воєн, не могла бути виправданою, навіть якщо вона спричинила б деякі бажані зміни у світі. Більш того, вона не зберегла демократію у світі, а, навпаки, сприяла зростанню варварського тоталітаризму, який став характерним явищем ХХ ст.

Трагедія, яка спіткала людство в середині ХХ ст., кинула тінь забуття на Першу світову війну. Проте вона залишила глибокий слід у сучасній історії.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть технічні винаходи людства, що були використані у Першій світовій війні.
2. Яка з країн, що брали найактивнішу участь у Першій світовій війні, першою вийшла з неї?
3. Яка подія відбулася раніше – підписання Брестського мирного договору, чи вступ у війну США?
4. Назвіть території, що втратила Радянська Росія у результаті підписання Брестського мирного договору.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте протистояння флотів Англії та Німеччини.
2. Як ставились різні політичні партії Росії до Першої світової війни?
3. Назвіть дати виходу з війни країн Центрального блоку.
4. Назвіть основні умови Комп'єнського перемир'я.
5. Якими були втрати від Першої світової війни?

III. Для обговорення в групі

1. У квітні 1917 р. США офіційно оголосили війну Німеччині. Чим можна пояснити таке рішення американської адміністрації на третій рік війни?
2. Чим відрізнялася воєнно-політична ситуація в ході війни у 1917 р. від попередніх років війни?
3. Після підписання Брестського мирного договору з Росією німецьке командування отримало можливість використати всі свої сили на Заході. Здавалося, тепер ситуація у війні повинна була докорінно змінитися на користь Німеччини. Чому цього не сталося?

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

Покажіть на карті місця основних битв Першої світової війни у 1917–1918 рр.

V. Творчі завдання

1. Як відомо, Німеччина прагнула укласти перемир'я з країнами Антанти ще на початку жовтня 1918 р. Як Ви вважаєте, чому країни Антанти погодились на укладення перемир'я тільки після 9 листопада 1918 р.?
2. Як Ви розумієте вислів: «Війна, нарешті, скінчилась, наслідки її були різноманітні й незліченні, але над всім переважало одне розчарування»?
3. Які уроки мало винести людство з історії Першої світової війни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 6 квітня 1917 р.** вступ у війну США
- 3 березня 1918 р.** укладання в Брест-Литовську мирного договору між Росією і країнами Центрального блоку
- 29 вересня 1918 р.** підписання перемир'я з Болгарією
- 30 жовтня 1918 р.** підписання перемир'я з Туреччиною
- 3 листопада 1918 р.** підписання перемир'я з Австро-Угорщиною
- 11 листопада 1918 р.** підписання Комп'єнського перемир'я; закінчення Першої світової війни

§9. УЗАГАЛЬНЕННЯ

з теми 1. Світ на початку ХХ ст.

і теми 2. Перша світова війна 1914–1918 рр.

1. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ, ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ, РОСІЇ, ФРАНЦІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ (поч. ХХ ст.)

США

Особливості державного устрою	Політичне життя	Соціально-економічний розвиток
Президентська республіка. США – перша країна, яка здійснила поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Законодавча влада: Конгрес з двох палат (Палати представників та Сенату). Голова виконавчої влади: президент. Суди штатів, федеральна судова система.	Т. Рузвельт (1901–1906): суспільний рух проти трестів. Програма «Нової демократії» В. Вільсона (1913–1921): право на організацію робітничих спілок, страйків; заборона праці дітей; компенсації за нещасні випадки на виробництві; кредити фермерам; створення федеральної Резервної системи банків.	США стали першою індустріальною державою світу. «Американське економічне диво»: масове виробництво автомобілів; будівництво шосейних доріг та залізниць; виробництво сталі; підвищення рівня життя населення. Продуктивність праці в промисловості США була у 4 рази вищою, ніж у державах Європи.

Велика Британія

Конституційна монархія. Вищий законодавчий орган: двопалатний парламент (нижня палата – Палата общин, верхня палата – Палата лордів). Виконавчу владу з короєм розділяв уряд (Кабінет міністрів). Судова влада: суди різних інстанцій. Громадянські й кримінальні справи розглядалися судами присяжних.	Продовжувала існувати двопартійна система, де домінували консерватори (торі) і ліберали (вігі). У 1900 р. до влади прийшли консерватори (Дж. Чемберлен), у 1906 р. – ліберали (Д. Ллойд Джордж). У 1900 р. з'являється лейбористська партія. Гострим залишалось Ірландське питання.	Англія поступилася США місцем головної індустріальної держави через: – наявність у Британії колоній з гарантованими ринками збуту, дешевою робочою силою і сировиною, що дозволяла отримувати високі прибутки і при застарілій техніці; – вивіз британського капіталу до інших країн позбавляв вітчизняну економіку необхідних капіталовкладень.

Німеччина

Особливості державного устрою	Політичне життя	Соціально-економічний розвиток
Монархічний союз під верховенством Пруссії. Король Пруссії, імператор Німеччини, призначав урядовців, включаючи союзного канцлера; керував міністрами. Законодавча влада: Верхня палата (Союзна рада) – бундесрат, Нижня – рейхстаг. Імперський уряд представлений в особі канцлера.	Правлячим в імперії став юнkersько-буржуазний блок. У всьому суспільному житті країни надзвичайно висока питома вага належала мілітаризму.	Німеччина стала другою індустріальною державою світу. Розвивались нові галузі промисловості – електротехніка, електроенергетика, хімічна промисловість, машинобудування. Виникали монополії. Розвиток сільського господарства відбувався повільніше через збереження системи юнкерських господарств і малоземелля селян.

Росія

Абсолютна монархія. Дорадчим законодавчим органом була Державна рада. Виконавчий орган самодержавства – Рада Міністрів – мав консультативні функції. Сенат виконував функції Верховного Суду. Державні посади обіймали лише вихідці з дворянського стану.	Посилюється опозиційний рух, що мав ліберальний і радикальний напрямки. Інтереси селянства виражала партія есерів, у тактиці яких агітація сполучалась з терором. Соціал-демократичний напрямок мав два крила: ліворадикальне – більшовиків, та помірковане – меншовиків. Результатами революції 1905–1907 рр. стали скликання Державної Думи – виборного законодавчого органу, проголошення демократичних свобод тощо. Загострювалось національне питання.	Особливості монополізації економіки: – залежність виробництва від абсолютизму; – високий ступінь концентрації виробництва та капіталу; – значна питома вага іноземного капіталу; – незначний вивіз капіталів. Столипінська аграрна реформа (з 1906 р.) ліквідувала селянську общину та створила сприятливі умови для розвитку капіталізму в сільському господарстві. Напередодні Першої світової війни Росія досягла найвищого рівня соціально-економічного розвитку у своїй історії.

Франція

Особливості державного устрою	Політичне життя	Соціально-економічний розвиток
Парламентська республіка. Глава держави – президент. Парламент складався з верхньої палати (Сенат) та нижньої (палата депутатів). Виконавчий орган – Рада міністрів – призначався президентом, але був підзвітний парламенту.	Найвпливовішою партією були помірковані республіканці, що відстоювали інтереси великої буржуазії. Зростав вплив партії дрібної частини середньої буржуазії – радикалів (Ж. Клемансо).	Франція стала світовим кредитором. Франція залишалась величезною колоніальною імперією; була аграрно-індустріальною країною; значну роль в економіці Франції відігравали банки.

Австро-Угорщина

Дуалістична монархія. Кожна з частин Австро-Угорщини отримала суверенітет у внутрішніх справах, мала власний парламент, уряд, систему державної адміністрації, суду та юстиції. Загальноімперському уряду передавалися питання зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Для обговорення спільних справ також скликалися Коронна рада і рада спільних міністрів.	В обох частинах держави були проголошені демократичні свободи, рівність усіх громадян, недоторканність приватної власності тощо. Національні протиріччя часто відсували на другий план соціальні та політичні проблеми. Австро-угорська угода не вирішила всіх протиріч між окремими частинами імперії. Незадоволеними були Чехія та Хорватія. У країні активно діяли українські політичні сили.	Значною була централізація капіталу у банківській сфері. Монополізація відбувалася повільно. Господарство в цілому все ще залишалось аграрним. Відбувалася активна еміграція місцевого населення до США (200 тис. чоловік на рік). У цілому Австро-Угорщина за рівнем соціально-економічного розвитку відставала від передових країн Європи.

2. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В ІНДІЇ ТА КИТАЇ. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЯПОНІЇ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Індія

Ще у 1885 р. була створена перша в країні політична партія – **Індійський національний конгрес (ІНК)**. Лідерами ІНК на початку ХХ ст. були **Балгангадхар Тілак** (1856–1920) і **Мохандас (Махатма) Ганді** (1869–1948). Ганді був послідовним противником будь-якого насильства, вважаючи найкращими засобами політичної діяльності ненасильницькі громадські акції.

Китай

У 1899–1901 рр. відбулося народне «*повстання іхетуанів*», придушене військами інтервентів (Англиї, Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Японії, США, Росії та Італії).

На початку ХХ ст. в Китаї були запроваджені реформи, спрямовані на підтримку китайських національних підприємців («*нова політика*»).

Розвиток національної буржуазії сприяв піднесенню національного руху в Китаї. Однак протидіяти могутнім іноземним компаніям китайські підприємці були неспроможні.

У 1911–1913 рр. у Китаї відбулась *сінхайська революція*, в ході якої була повалена монархія. У країні наростало політичне протистояння. На півночі Китаю владу захопив генерал *Юань Шикай* (1859–1916). На півдні країни, де була проголошена Китайська республіка, її президентом став *Сунь Ятсен* (1866–1925). У серпні 1912 р. Сунь Ятсен створив *Гоміндан* (*Національну партію*). Завданнями революційного і національно-визвольного руху залишалось *знищення військово-феодальних угруповань і об'єднання країни.*

Японія

У період правління імператора *Муцухіто* (1868–1912 рр.), за «*добу Мейдзі*», проводилася політика широкої модернізації Японії. Реформи (адміністративна, податкова, станова, судова, військова, аграрна, у релігійній сфері, у галузі освіти та культури, реформи у виробничо-фінансовій сфері) кардинально змінили економіку, політичне та культурне життя країни.

Унікальність перетворень в Японії полягала в *поєднанні модернізації, запозиченні європейського досвіду соціально-економічного та політичного розвитку з національною традицією та досвідом.*

Швидкий економічний розвиток, перемога у російсько-японській війні 1904–1905 рр., милітаризація економіки перетворили Японію на могутню країну, яка посилювала свою експансію в Азії.

Латинська Америка

Особливістю соціально-економічного розвитку Латинської Америки був *латифундизм.*

У більшості країн затвердилася *республіканська форма правління.* Однак парламентаризм і демократія багато в чому були формальними. Влада в цих республіках належала різним *кланам латифундистів*, тісно пов'язаних з керівництвом католицької церкви й армійською верхівкою, і нерідко набувала форми *особистої влади вождя (каудильйо).*

Армійська верхівка часто здійснювала *військові перевороти.*

В економічному відношенні країни Латинської Америки залежали спочатку від Англії (упродовж ХІХ ст.), а після Першої світової війни –

від США. Найбільш розвинутими і впливовими країнами Латинської Америки були *Бразилія, Аргентина і Мексика*.

У 1910 р. у Мексиці розпочалася *революція*, що мала аграрний характер. На чолі революційного руху був *Франсіско Мадеро*, вбитий у 1913 р. У подальші роки революційні події та громадянська війна в Мексиці продовжувались.

3. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

Створення воєнно-політичних блоків

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ (пізніше – ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОГО БЛОКУ)	АНТАНТА
1879 р. – договір між Німеччиною та Австро-Угорщиною	1893 р. – договір між Росією і Францією
1882 р. – договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією	1904 р. – договір між Англією і Францією – «Антанта» («сердечна згода»)
жовтень 1914 р. – вступ у війну Османської імперії	1907 р. – приєднання до Антанти Росії
жовтень 1915 р. – вступ у війну Болгарії	1915 р. – вихід із Троїстого союзу Італії та вступ її у війну на боці Антанти
	квітень 1917 р. – вступ у війну США на боці Антанти (США не входили до Антанти, а були лише її союзниками).

Причини Першої світової війни

Головною причиною Першої світової війни було *загострення протиріч між провідними країнами світу у боротьбі за переділ світу*. Міжнародну напругу посилювали *наслідки міжнародних конфліктів XIX ст.* та їх несправедливе розв'язання, особливо німецько-французькі та німецько-англійські протиріччя.

Мілітаризація країн та гонка озброєнь прискорювали початок війни.

Привід до Першої світової війни

28 червня 1914 р. в м. Сараєво був убитий спадкоємець австро-угорського престолу ерцгерцог *Франц Фердинанд*.

23 липня *Австро-Угорщина* пред'явила *ультиматум Сербії*, а 28 липня розірвала з Сербією дипломатичні стосунки і *оголосила війну*.

29 липня розпочала мобілізацію Росія. Скориставшись цим і звинувативши Росію в підготовці до війни, *Німеччина 1 серпня 1914 р.* оголосила війну *Росії*. *Вступ у війну цих великих держав означав перетворення її на світову*.

Головні події Першої світової війни

Західний фронт	Східний фронт	Азія, Африка; морська війна	Політичні події
1914 р., серпень: німецькі війська вступили в Брюссель; наступ на Париж. Вересень: битва на Марні Жовтень: перша битва на р. Іпр.	Серпень: російські війська прорвали німецьку оборону в Східній Пруссії; поразка росіян. Наступ генерала Брусилова відкинув австро-угорців до Карпат.		3 серпня: Німеччина оголосила війну Франції. 4 серпня: Англія оголосила війну Німеччині. Жовтень: турецький уряд заклав протоки Дарданелли і Босфор для проходження кораблів союзників по Антанті. Листопад: Росія, Англія і Франція оголосили війну Туреччині.
1915 р., квітень: друга битва на р. Іпр.		Лютий: Німеччина запровадила підводну блокаду Англії. Квітень: Дарданельська операція Травень: затоплений лайнер «Лузитанія».	Травень: Італія оголосила війну Австро-Угорщині. Жовтень: Болгарія вступила у війну на боці Центральних держав.
1916 р., лютий – грудень: Верденська битва Листопад: битва на р. Соммі.	Червень – серпень: Брусиловський прорив (наступ російських військ проти Австрії).	Січень: англійські війська виведені з Галліпольського півострова Січень – лютий: наступ російських військ на Кавказі, взяття турецької фортеці Ерзерум. Травень: Ютландська битва.	Серпень: Румунія вступила у війну на боці Антанти.

1917 р., березень: наступ німецьких військ під командуванням Людендорфа. Серпень: наступ англійців у Фландрії.	Вересень: німецькі війська захопили Ригу.	Листопад: англійські війська окупували Німецьку Східну Африку.	Лютий: революція в Росії. Зречення Миколи II. Квітень: США оголосили війну Німеччині. Жовтень: більшовицька революція в Росії. Декрет про мир.
1918 р., квітень – липень: остання спроба німецьких військ перехопити ініціативу. Наступ у Фландрії, бої на Марні. Серпень – вересень: розгром німецьких військ французькими військами під командуванням маршала Ф. Фоша.			Січень: «14 пунктів» В. Вільсона. Березень: мирний договір між Радянською Росією і Німеччиною. Вересень: Болгарія підписала перемир'я з Антантою. Жовтень: Туреччина підписала перемир'я з Антантою. Жовтень – листопад: революція в Німеччині. Листопад: Австро-Угорщина підписала перемир'я з Антантою. Листопад: Комп'єнське перемир'я.

Людські втрати від війни на фронтах

Німеччина – 1 770 000 чоловік

Росія – 1 700 000

Франція – 1 360 000

Австро-Угорщина – 1 200 000

Велика Британія – 910 000

Італія – 460 000

США – 115 000

Австралія – 60 000

Канада – 50 000

Нова Зеландія – 17 000

Мирні жителі гинули під час бойових дій – понад 5 млн чоловік, а також від хвороб, епідемій – більш ніж 6 млн. В останні місяці війни розпочалася епідемія грипу (так звана «іспанка»), яким заразилась майже половина населення Землі, а померло близько 40 млн чоловік.

Тема 3. ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ

§10. Міжнародна обстановка після завершення Першої світової війни

1. ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ

Відкриття конференції

Після підписання Комп'єнського перемир'я гармати замовкли. Боротьба за переділ світу переходила у сферу дипломатичних канцелярій, за стіл переговорів. Представники держав-переможниць з'їжджались до столиці Франції *Парижа* для остаточного підведення підсумків війни.

18 січня 1919 р. президент Франції *Р. Пуанкаре* офіційно відкрив Паризьку мирну конференцію. «Панове, – заявив він, – рівно сорок вісім років тому у Дзеркальному залі Версальського палацу була проголошена Німецька імперія. Сьогодні ми зібрались тут для того, щоб знищити і скасувати те, що було створено в той день».

Пленарні засідання конференції мали формальний характер, тому що всі важливі питання вирішували представники *США, Франції, Англії, Японії та Італії*. По два представники від кожної з цих країн увійшли до *Ради десяти*, яка на своїх засіданнях мала вирішувати головні проблеми післявоєнного устрою світу. Головою Паризької конференції був обраний французький прем'єр *Ж. Клемансо*.

Радянська Росія не була представлена на Паризькій конференції. Країни Антанти різко негативно ставились до неї і не визнали сам факт її існування, оскільки більшовики, на їхню думку, прийшли до влади незаконним шляхом, внаслідок державного перевороту. Вони мали намір створити «санітарний кордон» навколо Радянської Росії і розчленувати її на сфери впливу. Особливі зусилля докладались, щоб не допустити зближення Німеччини з Росією.

Нове співвідношення сил після закінчення Першої світової війни

Конференція розпочала свою роботу в умовах *нового співвідношення сил* на міжнародній арені.

США займали передові позиції в світі, їхня економічна і військова міць під час війни різко зростає. З боржника країна перетворилась на світового кредитора. Якщо раніше американські політики, дотримуючись заповіту свого першого президента Дж. Вашингтона, намагались не втручатися у справи неспокої Європи, то із закінченням світової війни *за США закріпилась роль лідера післявоєнного світу*.

Англія і Франція перебували у важкому економічному стані. Незважаючи на перемогу у війні, вони втратили свій попередній вплив на розвиток міжнародних подій.

Наміри головних держав-переможниць на конференції

США. Президент **В. Вільсон** вважав, що США можуть стати «рятівником» і гарантом миру. Своє бачення нових принципів міжнародних відносин він відобразив у «14 пунктах». Пропозиції Вільсона були спрямовані на запобігання світовій війні, на створення демократичного порядку у світі і були новим словом у міжнародних відносинах. «14 пунктів» Вільсона багато в чому визначили хід Паризької конференції.

Англія ще до початку конференції домоглася вирішення важливого завдання: німецький флот перестав існувати, і рештки його знаходилися в англійській гавані *Скана-Флоу*. Англія захопила німецькі колонії в *Африці* і турецькі на *Близькому Сході*, але в той же час була зацікавлена в збереженні німецької держави для забезпечення рівноваги сил у Європі.

Та все ж становище Англії не було безхмарним: домініони домоглися більшої самостійності; із світового кредитора країна перетворилася на боржника. Економіка була ослаблена, фінанси і торгівля дезорганізовані. У Лондоні з тривогою спостерігали за зростанням могутності економіки США та американського флоту.

Франція вимагала розчленування *Німеччини* на декілька дрібних держав, що допомогло б у здійсненні її намірів: захоплення значної частини німецьких і турецьких колоній, розширення своїх кордонів у Європі за рахунок Німеччини, повернення *Ельзасу та Лотарингії*. Франція сподівалась отримати понад 50% від загальної суми *репарацій* від Німеччини. Не відмовлялась Франція і від наміру здобути лідерство в Європі.

Репарація (від лат. reparatio – відновлення) – відшкодування державою, яка розв'язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

Контрибуція (від лат. contributio) – грошові суми, які переможена держава виплачує переможцю після закінчення війни. В основу контрибуції покладено «право переможця» незалежно від того, справедливу чи агресивну війну він вів.

Роздуми з приводу

Вже після Першої світової війни Франція, як і інші країни Антанти, відмовилась від контрибуції як несправедливої сплати переможених переможцям. На зміну їй прийшли репарації, реституції та інші форми матеріальної відповідальності держав.

Та чи позбавився світ стародавнього принципу виплати данини переможеними? Якщо репарація – це справедлива виплата «країн-агресорів» «країнам-жертвам», чи є в ХХ столітті приклади, коли переможець-агресор виплатив репарації переможеним? А в Першій світовій – хіба тільки Німеччина прагнула війни? Хіба Англія і Франція не мали загарбницьких цілей, не брали участі у розв'язанні війни?

Отже, і за «цивілізованим» порядком, коли замість контрибуції виплачується репарація, реалізується відомий із стародавньої історії принцип: «Горе переможеним».

? Чи згодні Ви з цими думками? Згадайте, хто в історії і за яких обставин вигукнув фразу «Горе переможеним».

Італія. Італійські представники на конференції прагнули одержати території на Балканах, які входили до складу Австро-Угорщини.

Японія вимагала передачі їй *Шаньдуна* та німецьких колоній у басейні Тихого океану. Крім того, вона намагалась поширити свій вплив в Азії.

Японію підтримувала Англія, вбачаючи в союзі з нею протипагу США.

2. ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР

Підписання договору

У квітні 1919 р. було завершено опрацювання тексту *договору з Німеччиною*. Її делегацію було викликано в Париж для вручення тексту договору.

Підписання Версальського миру

Намагання німецьких делегатів змінити окремі статті договору були марними.

Версальський мирний договір, який офіційно завершив Першу світову війну, був підписаний у *Версалі* (що за 18 км від Парижа) **28 червня 1919 р.** Німеччиною, котра зазнала поразки у війні, з однієї сторони, і «союзниками та об'єднаними державами», які отримали перемогу, з іншої.

Сенат США відмовився від *ратифікації* Версальського договору через небажання Сполучених Штатів зв'язувати себе участю в Лізі Націй. Натомість США в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною особливий мирний договір, майже ідентичний з Версаль-

Ратифікація – затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який з моменту ратифікації набирає юридичної сили для даної держави.

ським, але він не включав статті про Лігу Націй.

Версальський договір набрав чинності 10 січня 1920 р. після ратифікації його Німеччиною і чотирма головними союзними державами: Англією, Францією, Італією та Японією.

Основні положення договору

Перерозподіл територій. Франція. Загарбані Німеччиною в 1870 р. французькі провінції *Ельзас* і *Лотарингія* повертались Франції. Їй також передавались рудники *Саарської області*.

Німеччина. Союзники окупували ліве узбережжя Рейну. Зона на схід від Рейну на 50 км підлягала повній демілітаризації.

Бельгія. Бельгія отримала округи *Ейпен* і *Мальмеді*.

Данія. До Данії переходила північна частина *Шлезвігу*.

Польща. Польща отримала *Познань*, райони *Померанії*, *Західної і Східної Пруссії*, частину *Верхньої Сілезії*. *Ґданськ (Данциг)* отримав статус «вільного міста» під управлінням Ліги Націй.

Перерозподіл колоніальних володінь. Німецькі колонії Того і Камерун перейшли відповідно до Англії і Франції. Англія отримала також Танганьїку (колишню Німецьку Східну Африку), Бельгія – Руанду та Урунді

(нині – Бурунді). За Японією були закріплені Маршаллові, Маріанські та Каролінські острови в Тихому океані, а також китайська область Цзяочжоу і концесія в Шаньдуні.

Репарації. За умовами Версальського договору винуватцями війни були оголошені Німеччина та її союзники. Їм було призначено виплату репарацій. Сума репарацій була визначена лише в 1921 р. на Лондонській конференції і становила 132 млрд золотих марок. Франція отримала 52 %, Англія – 22 %, Італія – 10 % від загальної суми.

Демілітаризація Німеччини. Версальський договір забороняв загальну військову повинність у Німеччині, не дозволяв їй мати підводний флот, військову і морську авіацію. Кількісний склад армії, який формувався на основі вільного найму, не міг перевищувати 100 тис. чоловік.

3. СТВОРЕННЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Боротьба навколо створення Ліги Націй

На необхідності створення Ліги Націй наполягав американський президент **В. Вільсон**, який вважав це за попередню умову ведення переговорів. Про необхідність створення всесвітньої організації держав, завданнями якої були *б контроль за дотриманням міжнародного права, запобігання війнам та забезпечення незалежності всіх народів світу*, президент США зазначив у 14-му пункті програми післявоєнного мирного врегулювання. Він вбачав у Лізі Націй гаранта майбутнього миру і розглядав її як інструмент посилення міжнародного впливу США. Вільсон пропонував через Лігу Націй вирішувати питання про колишні володіння Османської імперії та долю німецьких колоній.

Його пропозиції зустріли із запереченням, особливо британські делегати. Засідання Ради десяти відбувалось в атмосфері нескінченних суперечок. Розійшлася чутка, що Вільсон збирається залишити конференцію. «Здавалось, що все пішло прахом», – писав наприкінці січня помічник президента. Чимало зусиль довелось докласти для того, щоб узгодити компромісний проект Статуту Ліги Націй.

Свідчать документи

Зі Статуту Ліги Націй

Стаття 10. Члени Ліги зобов'язуються поважати і оберігати від будь-якого зовнішнього нападу територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність всіх членів Ліги. У випадку нападу, загрози чи небезпеки нападу Рада визначає заходи щодо... виконання цього зобов'язання.

Стаття 11. ...Будь-яка війна чи загроза війни, торкається вона прямо чи ні будь-кого із членів Ліги, цікавить Лігу в цілому і що остання повинна вжити заходів, спроможних належним чином захистити мир націй. У такому випадку Генеральний секретар негайно скликає Раду на вимогу будь-якого члена Ліги...

Стаття 16. Якщо член Ліги вдається до війни, то він сприймається як такий, що здійснив акт війни проти всіх інших членів Ліги...

Стаття 42. Німеччині забороняється утримувати або будувати укріплення, як на лівому березі Рейну, так і на правому березі Рейну на захід від лінії, накресленої за 50 км на схід від цієї ріки.

? Які функції покладалась на Лігу Націй? Які цілі вона ставила перед собою?

Основна мета діяльності

Відповідно до Статуту, основна мета нової організації була визначена як «розвиток співробітництва між народами і гарантування миру та безпеки». Проте Сенат США взяв курс на самоізоляцію від європейських справ і відмовився ратифікувати угоду про вступ США до Ліги. США не бажали зв'язувати себе міжнародними зобов'язаннями. З іншого боку, без економічної та військової могутності США Ліга Націй виявилась надто слабкою організацією. Провідна роль у її діяльності належала Англії та Франції.

Організаційні основи

Символ Ліги Націй

Основними органами Ліги Націй були *Асамблея, Рада та Секретаріат*. Місцем для перебування цих органів була обрана *Женева (Швейцарія)*. Держави мали право вийти з Ліги Націй за власним бажанням, вони також могли бути виключені з неї через будь-які серйозні причини.

Практично ж Ліга Націй, офіційно утворена **10 січня 1920 р.**, не стала універсальним інструментом для підтримки миру та запобігання міжнародним конфліктам. Вона не змогла зупинити розв'язання Другої світової війни. Спадкоємицею Ліги Націй стала *Організація Об'єднаних Націй (ООН)*, створена в 1945 р.

4. МИРНІ ДОГОВОРИ ІЗ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ

На конференції були вироблені основні принципи мирних договорів із союзниками Німеччини – *Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною*. За їх умовами були зафіксовані державні кордони, пов'язані з утворенням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі: *Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців*.

Договір з Австрією

За умовами *Сен-Жерменського договору* з Австрією, підписаного 10 вересня 1919 р., колишня Австро-Угорська монархія припинила своє існування. Частина *Південного Тіролю* переходила до *Італії, Чехія та Моравія* стали частиною нової держави – *Чехословаччини, Буковина* передавалась *Румунії* (всупереч рішенням Народного віче від 3 листопада 1918 р., яке проголосило про її «возз'єднання з Радянською Україною»).

Австрія могла мати 30-тисячну армію, її флот переходив до союзників. Заборонялось об'єднання Австрії та Німеччини.

«Особливою декларацією» заборонялись будь-які політичні та економічні зв'язки Австрії з Угорщиною до того часу, доки остання не визнає умови мирного договору.

Договір з Болгарією

За умовами мирного договору з Болгарією, підписаного 27 листопада 1919 р. в *Нейї*, частина її території відійшла до *Королівства сербів, хорватів і словенців*, а також *Румунії*. Південна Добруджа лишилась у складі *Румунії*.

Болгарію позбавили виходу в Егейське море.

Чисельний склад армії обмежувався кількістю до 20 тис. чоловік.

Договір з Угорщиною

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці *Версаля* було підписано мирний договір із Угорщиною, за яким *Хорватія*, *Бачка* й західна частина *Банату* передавались *Королівству сербів, хорватів і словенців*; *Трансільванія та східна частина Банату – Румунії*; *Словацьчина і Закарпатська Україна – Чехословаччині*.

Угорщина могла мати армію до 35 тис. чоловік і повинна була сплачувати репарації переможцям.

Договір із Туреччиною

Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною 10 серпня 1920 р., зафіксував поділ *Османської імперії*, яка втрачала близько 80% своїх володінь (*Палестину, Трансйорданію, Ірак, Сирію, Ліван* та інші території).

Зона чорноморських проток контролювалась країнами Антанти (головним чином Англією). Протоки були демілітаризовані, а будь-які нечорноморські держави отримували право на проходження через них своїх військових кораблів.

Туреччина, якій лишили частину півострова *Мала Азія* та смужку європейської території з містом *Константинополем*, опинилась, власне, у становищі колоніальної залежності.

У цілому договори країн Антанти із союзниками Німеччини мали суперечливий характер і приховували в собі передумови майбутніх конфліктів.

5. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА КОНФЕРЕНЦІЇ

Боротьба УНР за міжнародне визнання

В умовах формування державності для України в 1917–1920 рр. винятково велике значення мали відносини з іноземними державами.

Керівники Центральної Ради домагались офіційного визнання *Антантою Української Народної Республіки*. Проте Антанта щодо України проводила *двоїсту політику*.

З одного боку, вона повністю підтримувала білогвардійський рух.

Одночасно ж, намагаючись утримати УНР від переговорів із Німеччиною, Франція та Англія у грудні 1917 р. визнали уряд УНР, проте допомоги від них у складних умовах війни Україна так і не отримала.

Підписання Брестського договору

У цій складній зовнішньополітичній ситуації, для зміцнення свого авторитету на міжнародній арені й дипломатичного визнання іншими державами УНР почала шукати зближення з **Німеччиною**. **9 лютого 1918 р.** між УНР, Німеччиною та її союзниками був підписаний у **Бресті** мирний договір.

Згідно з договором **УНР**, повністю відокремившись від Росії, **була визнана державами Центрального блоку**. За цим договором припинялась війна між Україною та державами Центрального блоку. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувались надавати допомогу Україні. З іншого боку, уряд УНР зобов'язувався постачати до Німеччини й Австро-Угорщини продовольчі товари.

Брестський договір був великим успіхом молодої української держави і поклав початок міжнародному правовому визнанню України. Гетьманський уряд і Директорія змогли розширити міжнародні зв'язки України. Україну визнали чимало держав, проте вона не змогла налагодити (не з своєї вини) нормальні відносини з країнами, від яких багато в чому залежала її доля, – **радянською Росією і Польщею**.

Значно ускладнилось становище України, коли на півдні країни висадились **війська Антанти**. Після поразки держав німецько-австрійського блоку Антанта прагнула контролювати розвиток подій на всіх територіях, залишених військами противника. Однак вторгнення військ Антанти в Україну не сприяло розв'язанню жодного з питань, навколо яких точилась жорстока боротьба.

Участь української делегації в роботі конференції

Не змогла вирішити цих питань і **Паризька мирна конференція**, куди в січні 1919 р. прибула об'єднана **делегація УНР і ЗУНР**. При цьому послі обох українських держав діяли самостійно.

Позиція Антанти. Жодна із делегацій не мала підтримки від країн Антанти. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція **Франції**, зацікавленої у зміцненні **Польщі** як противаги **Німеччині** на Сході.

Позиція Польщі. Зі свого боку польська делегація намагалась переконати учасників конференції в тому, що утворення незалежної Української держави – цілком в інтересах німців та австрійців, що українці нібито охоплені пробільшовицькими настроями, і це становить загрозу для Європи.

Доля Східної Галичини. У червні 1919 р. представники Антанти на Паризькій конференції **визнали права Польщі на окупацію Східної Галичини**. При цьому зауважувалось, що поляки в цьому регіоні будуть управляти тимчасово і нададуть краєві автономію.

Проте остаточно доля Східної Галичини мала вирішитись у майбутньому.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Де було укладено мирний договір країн-переможниць з Німеччиною?
2. З якими країнами-союзницями Німеччини були укладені мирні договори?
3. Яка з провідних країн світу відмовилась стати членом Ліги Націй?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Якими були умови Версальського договору для Німеччини?
2. Назвіть колоніальні володіння й підмандатні території, які отримали Англія і Франція.
3. Що було спільного в умовах мирних договорів із союзниками Німеччини?
4. Які цілі ставились перед Лігою Націй при створенні цієї міжнародної організації?
5. Дайте оцінку Брестському мирному договору УНР з Німеччиною та її союзниками.
6. У чому полягали українсько-польські протиріччя, що виявились на Паризькій мирній конференції?

III. Для обговорення в групі

1. Доведіть, що Паризька мирна конференція розпочала свою роботу в умовах нової розстановки сил на міжнародній арені.
2. Чим Ви можете пояснити особливу позицію США стосовно укладання Версальського договору?
3. Чому Радянська Росія опинилася поза Версальською системою договорів?
4. Як Ви вважаєте, наскільки справедливими були умови мирного договору з Німеччиною?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «контрибуція», «репарація», «ратифікація».
2. Покажіть на карті територіальні зміни, що відбулись внаслідок Версальського договору та мирних договорів із союзниками Німеччини.

V. Творчі завдання

Багато політиків і дослідників вважають, що протиріччя Версальської системи багато в чому зумовили початок Другої світової війни. Чи поділяєте Ви таку точку зору?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

січень 1919 р. відкриття Паризької мирної конференції
28 червня 1919 р. підписання Версальського мирного договору

§11. Версальська система

1. РОЗПАД БАГАТОНАЦІОНАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ І УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ В ЄВРОПІ

Одним із наслідків Першої світової війни був розпад багатонаціональних імперій та утворення на їх територіях незалежних держав.

Розпад Османської імперії

Упродовж 1917–1918 рр. війська Антанти зайняли близькосхідні володіння Османської імперії. Після Першої світової війни *Сирія* і *Ліван* перейшли під контроль Франції; *Палестина*, *Йорданія* та *Ірак* – під контроль Великої Британії. На заході Аравійського півострову за підтримки англійців утворились незалежні держави: *Хіджаз*, *Нежд*, *Асир* і *Йемен* (пізніше Хіджаз і Асир увійшли до складу Саудівської Аравії).

Северський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною 10 серпня 1920 р., юридично зафіксував поділ *Османської імперії*, яка втрачала близько 80 % своїх володінь (*Палестину*, *Трансйорданію*, *Ірак*, *Сирію*, *Ліван* та інші території).

Розпад Російської імперії

Багатонаціональна Російська імперія після жовтневої більшовицької революції 1917 р. переживала період розпаду.

Більшовики, розуміючи важливість національних проблем, які накопичувалися століттями, прагнули зберегти територію колишньої імперії і нав'язати всім народам і країнам *радянську модель влади*.

Прийнявши 2 листопада 1917 р. *Декларацію прав народів Росії*, більшовики проголосили знищення національного гноблення, надання *рівноправності і самовизначення* націям, аж до їхнього *відокремлення*, хоча на практиці, як показали подальші події, вони не збиралися дотримуватись

положень цього документа. Декларація повинна була, за задумами більшовиків, викликати довіру до нової влади і залучити народи колишньої імперії на бік Рад.

Фінляндія. Розуміючи, що грубий тиск на фінів викличе різке загострення відносин не тільки з *Німеччиною*, а й із *Францією та Великою Британією*, більшовики пішли на компроміс. **31 грудня 1917 р.** Раднарком погодився з незалежністю **Фінляндії**.

Проте більшовики вітали дії фінських соціал-демократів та інших лівих, які на чолі з Отто Куусініеном 18 січня 1918 р. сформували загони Червоної гвардії та проголосили Фінляндську Соціалістичну Робочу Республіку. ФСРР і РРФСР

Карл Маннергейм

встановили дипломатичні відносини і уклали договір про дружбу та співробітництво.

У той же час, лідер консервативної партії барон *Карл Маннергейм* сформував загони білої гвардії, щоб не припустити розповсюдження революційного руху. У ході громадянської війни, в яку втрутились російські війська, які ще залишались у країні, та спрямована до Фінляндії німецька дивізія, радянська влада у Фінляндії була ліквідована.

З кінця 1918 р. Фінляндія стає демократичною республікою.

Польща. До Першої світової війни польські землі входили до складу Австро-Угорщини, Німеччини і Росії. Патріотичні сили Польщі боролися за самостійну незалежну державу. У результаті поразки Австро-Угорщини та Німеччини, падіння царського режиму в Росії у **листопаді 1918 р.** Польща була проголошена республікою. Президентом і головнокомандувачем польської армії став лідер Соціалістичної партії *Юзеф Пілсудський*.

Більшовики, як і у випадку з Фінляндією, змушені були визнати незалежність *Польської держави*.

Правлячі кола Польщі намагалися включити до складу держави литовські, білоруські й українські землі. У 1920 р. між Польщею і Директорією було укладено договір, за яким до Польщі відійшли *Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Полісся*. Радянсько-польська війна (*про неї детальніше буде йтися в § 14*) закінчилася підписанням у 1921 р. мирного договору, за яким *Західна Україна і Західна Білорусь* залишались за Польщею.

Литва. У грудні 1917 р. була відновлена незалежність Литовської держави, землі якої до війни входили до складу Російської імперії. Цей акт визнала *Німеччина і Радянська Росія* (за Брестським мирним договором). Проте після скасування дії Брестського договору (листопад 1918 р.) у Литву вдерлися частини Червоної армії й установили в Литві радянську владу.

Та незабаром литовським добровольчим загонам вдалося витиснути червоноармійців. У Литві були скасовані всі акти Рад і прийнята тимчасова конституція. До 1940 р. вона розвивалась як суверенна держава.

Латвія. У листопаді 1918 р. незалежність проголосила Латвія, де був сформований національний уряд на чолі з *К. Ульманісом*. Після денонсації (скасування) Брестського договору з боку Радянської Росії більшовики створили в Латвії маріонетковий радянський уряд, який і закликав у країну Червону армію. Червоноармійці на багнетах установили радянську владу в країні. Лише в 1919 р. за допомогою країн Антанти патріотичним силам вдалося витиснути радянські війська.

Естонія. Наприкінці 1918 р. війська Червоної армії окупували й Естонію. На захопленій території була проголошена *Естляндська трудова комуна*, яку відразу ж визнала Радянська Росія. Проте після появи англійської ескадри в Таллінні національний уряд *К. Пяста* зумів узяти ситуацію під свій контроль. Радянській Росії нічого не залишалось, як визнати незалежні держави в Прибалтиці.

Білорусія. Кілька місяців проіснувала створена в 1918 р. *Білоруська Народна Республіка*. Після поразки у війні Німеччини, яка підтримувала цю незалежну державу, в Білорусії була встановлена радянська влада.

Закавказзя, Крим і Середня Азія. Поразка країн Центрального блоку в Першій світовій війні призвела до евакуації німецьких і турецьких військ із Закавказзя. Їх змінили англійські війська, які захопили *Грузію* та *Азербайджан*. Американці встановили свій контроль у *Нахічевані* та *Вірменії*.

У 1918 р. національно-патріотичні сили перемогли в Грузії, Азербайджані та Вірменії. Вони сподівалися утриматися при владі за допомогою сил Антанти. Однак на кінець 1920 р. Червона армія окупувала *Вірменію* й *Азербайджан*, а в 1921 р. радянська влада була встановлена в *Грузії*.

Під контроль більшовиків перейшли *Крим* і *Середня Азія* (за винятком *Хіви* і *Бухари*).

Україна. Після невдалої спроби більшовиків встановити радянську владу зсередини більшовицькі війська Радянської Росії стали на шлях агресії проти України. Використовуючи прорахунки молодої української демократії, відсутність консолідації всіх національно-демократичних сил, більшовики силою зброї встановили свою диктатуру в Україні.

Розпад Австро-Угорщини

У 1918 р. економічна криза та неврожай, складна обстановка на фронті та розпад сусідньої Російської імперії зумовили розпад Австро-Угорщини.

У жовтні 1918 р. імператор Карл I закликав народи імперії згуртуватися, сформувавши *національні комітети*. Такі комітети були організовані, але вони зайнялись не укріпленням та централізацією імперії, а відстоюванням інтересів національних меншин.

28 жовтня чехословацький національний комітет проголосив незалежність *Чехословаччини*. 29 жовтня було проголошено *Королівство сербів, хорватів і словенців*. 31 жовтня в Будапешті (*Угорщина*) відбулось збройне повстання, і імператор Австрії втратив контроль над країною. У ніч з 31 жовтня на **1 листопада 1918 року** відбулось Листопадове повстання у Львові, внаслідок якого було утворено *Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР)*. Територія ЗУНР включала українські етнічні землі і охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття. 6 листопада у Кракові було проголошено про відновлення *Польщі*.

Листопадове повстання у Львові

12 листопада проголосила незалежність ще одна українська держава – *Карпатська Русь*. У цей же день Карл I зрікся престолу. Австро-Угорщина припинила своє існування. Також у ході розпаду імперії виникли *Тарнобжезька республіка*, *Західно-Лемківська республіка*, *Східно-Лемківська республіка*, *Словацька Радянська республіка* та інші.

Таким чином, на території колишньої імперії виникло декілька нових держав – Чехословаччина, Польща, Австрійська республіка, Угорщина. Інші регіони країни увійшли до складу Румунії, Югославії та Італії.

Досвід державотворення на українських землях, незважаючи на поразки, сприяв зростанню національної самосвідомості українців та був важливим для подальших державотворчих процесів українського народу.

2. ПЕРЕДУМОВИ УКЛАДАННЯ ВАШИНГТОНСЬКИХ ДОГОВОРІВ – ПОСИЛЕННЯ СУПЕРНИЦТВА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

Загострення протиріч між США та Англією

Боротьба за сфери впливу в Китаї. Американці, домагаючись панування на всій території Китаю під гаслом впровадження своєї політики «відкритих дверей», вимагали обмеження впливу інших держав і, перш за все, Англії. Фундаментом такої політики було усвідомлення своєї економічної переваги в післявоєнному світі. Інтереси Англії та США стикались також в інших країнах *Південно-Східної Азії*.

Питання про морські озброєння. У 1919 р. Конгрес США підтвердив прийняту ще в роки війни програму військово-морського будівництва, згідно з якою американський флот на 1924 р. мав стати найбільшим у світі. Це означало пряий виклик англійській перевазі на морі. Вести суперництво в умовах тривалої гонки морських озброєнь Англія, через відносно слабкість своєї економіки, вже не могла.

Англо-японський союз та США. Англії довелося піти назустріч американським вимогам і в питанні щодо англо-японського союзу. Маючи на початку сторіччя антиросійську, потім антинімецьку спрямованість, цей союз після Першої світової війни був націлений переважно проти США.

Дипломатія США вимагала ліквідації англо-японського союзу. Цей союз викликав суперечності навіть у самій Британській імперії. Представники *Канади* та *Південно-Африканського Союзу* неодноразово заявляли, що добрі відносини з США – це основа їхньої зовнішньої політики, а союз із Японією псує ці відносини. Виступаючи на конференції країн Британської імперії у 1921 р., канадський прем'єр *Майєн* запропонував замість англо-японського союзу укласти договір чотирьох держав – США, Англії, Японії і Франції. У результаті конференція ухвалила перенести остаточне вирішення цього питання на спеціальну конференцію за участю США.

Погіршення англо-японських відносин

На той час відносини між Англією та Японією значно погіршились. У самій Англії були впливові противники відновлення союзу з Японією. Зміцнення позицій Японії в Китаї під час Першої світової війни завдало серйозної шкоди англійським інтересам у цій країні.

На 1918–1919 рр. японські капіталовкладення в Китаї майже досягли суми англійських капіталовкладень. У липні 1921 р. «Китайська асоціація» в Лондоні (організація англійських промисловців, що вели торгівлю

з Китаєм) звернулась до англійського міністерства закордонних справ з вимогою замінити англо-японський договір угодою чотирьох держав.

Суперництво між США і Японією

На перший план на Далекому Сході виступали суперечності між США та Японією. *Територіальні придбання Японії* в Китаї та на островах Тихого океану, значне посилення її економічного та політичного впливу викликали зростання стурбованості серед американських правлячих кіл.

Після завершення війни *далекосхідні ринки* стали вагомішими для американських підприємців та банкірів. Цьому сприяло офіційне відкриття в 1920 р. *Панамського каналу*, який значно скоротив морський шлях між портами США і Далеким Сходом.

Відносини між двома країнами ускладнювались також через їх *намагання посилити свій вплив на сході Радянської Росії*.

Правлячі кола як США, так і Японії, почали відкрито говорити про можливість воєнно-морського зіткнення. Основні сили американського флоту були переміщені з Атлантичного на Тихий океан.

3. ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ. ДОГОВИРИ ЧОТИРЬОХ, П'ЯТИ, ДЕВ'ЯТИ ДЕРЖАВ

Початок роботи конференції

Вашингтонська конференція

Вашингтонська конференція проходила **12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р.** У роботі конференції брали участь представники *США, Англії (з 1921 р. – Сполучене королівство Великої Британії і Північної Ірландії), Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії і Португалії*. Були присутні делегати від *британських домініонів та Індії*.

Ініціаторами дипломатичної зустрічі у Вашингтоні виступили США, які розраховували домогтися на конференції сприятливого для себе вирішення питання щодо морських озброєнь та закріплення нового співвідношення сил у Китаї і басейні Тихого океану. Делегації *Радянської Росії та Далекосхідної республіки (маріонеткової держави, створеної Радянською Росією)*, не були допущені на конференцію.

Провідна роль на конференції належала Сполученим Штатам. Своїм першочерговим завданням вони вважали ліквідацію англо-японського союзу. Переговори про це велись цілком таємно між главами американської, англійської та японської делегацій – *Юзом, Бальфуром і Като*.

Договір чотирьох держав

Договір чотирьох держав був підписаний 13 грудня 1921 р. Свої підписи під ним поставили представники *США, Великої Британії, Франції та Японії*. Він передбачав спільний захист сторонами, які уклали договір,

«територіальних прав» на Тихому океані. У договорі було зафіксовано, що після його ратифікації *англо-японський союз втрачав свою силу*.

Це був великий успіх американської дипломатії: Великій Британії довелося відмовитися від англо-японського союзу і дати згоду на участь в угрупованні, де головна роль належатиме Сполученим Штатам.

Договір п'яти держав

Договір п'яти держав (*США, Британії, Японії, Франції та Італії*) був підписаний 6 лютого 1922 р. і *спрямований на обмеження військово-морських озброєнь та зміну їхніх співвідношень на користь США*.

Після Першої світової війни прихильники гонки озброєнь в США вимагали, щоб США побудували *військовий флот*, який зміг би протистояти флотам Великої Британії та Японії, разом узятим. На верфях США було закладено велику кількість лінкорів, крейсерів та інших кораблів.

Не бажаючи втрачати свою морську перевагу, Велика Британія погодилася лише на обмеження граничного тоннажу великих бойових кораблів – лінкорів та авіаносців, котрі з розвитком підводного флоту й авіації втратили своє вирішальне значення.

Договір п'яти держав *встановлював співвідношення тоннажу лінійних кораблів та авіаносців* для США, Великої Британії, Японії, Франції, Італії в пропорції 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75. Також було ухвалене рішення, згідно з яким заборонялось будувати лінкори водотоннажністю понад 35 тис. тонн. Справа в тому, що США тоді ще відставали в будівництві таких кораблів. До того ж лінійні кораблі водотоннажністю понад 35 тис. тонн не могли пройти через Панамський канал. Обмеження не поширювались на кораблі менших класів та підводні човни.

Договір істотно обмежував інтереси Франції, флот якої мав контролювати величезну за розмірами колоніальну імперію.

Успіх американців полягав також у тому, що вони примусили Британію відмовитися від давнього правила, за яким її флот не повинен бути слабшим від флотів двох інших сильніших морських держав разом узятих.

Свідчать документи

Із Трактату між США, Британською імперією, Францією, Італією та Японією щодо обмеження морських озброєнь (6 лютого 1922 р.)

Стаття 1. Держави, що укладають договір, дають свою згоду на обмеження озброєнь на морі...

Стаття 4. Загальний тоннаж лінійних кораблів, який може підлягати заміні, не буде перевищувати для Сполучених Штатів 525 000 тонн, для Британської імперії – 175 000 тонн, для Японії – 315 000.

Стаття 5. Жодна із країн-учасниць договору не буде... будувати лінійних кораблів водотоннажністю понад 35 000 тонн.

Стаття 6. Жоден лінійний корабель будь-якої країни-учасниці договору не буде озброєний гарматами калібру понад 16 дюймів (406 міліметрів)...

? **Що мав на меті цей Договір?**
■ **Інтереси якої держави насамперед він враховував?**

Договір п'яти держав не ліквідував суперечностей між двома провідними морськими державами, але змінив співвідношення сил на користь Сполучених Штатів Америки.

Договір дев'яти держав

Договір дев'яти держав (*США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії та Китаю*) був направлений на дотримання принципу «*відкритих дверей*» в Китаї і спрямований проти домагань Японії на монопольне панування в цій країні. Він був підписаний 6 лютого 1922 р. Договір відобразив тимчасовий баланс американо-японського суперництва в Китаї.

Боротьба за посилення впливу в Китаї. Уклали цей договір у той час, коли в Китаї не припинялась громадянська війна. Напередодні Вашингтонської конференції в Пекіні відбувся державний переворот, і до влади прийшов уряд, що орієнтувався на Сполучені Штати та Велику Британію.

Японія змушена була евакуювати свої війська з деяких територій Китаю, однак Токіо відхилив вимоги Пекіна про виведення японських військ із Південної Маньчжурії.

Умови «Договору дев'яти»

– Проголошувалась *незалежність і цілісність Китаю*. Учасники договору зобов'язувались поважати суверенітет, територіальну й адміністративну цілісність Китаю.

– Великі держави зобов'язувались не домагатись поділу *Китаю* на сфери впливу і дотримуватись *принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей»*.

– *Японія відмовлялась від монопольного становища в Китаї* і зобов'язувалась повернути йому колишні німецькі концесії в Шаньдуні та вивести свої війська із цього регіону.

Проте для Китаю включення американської доктрини «*відкритих дверей*» у Договір дев'яти держав означало порушення його суверенітету.

Новий договір був спрямований проти китайського національно-визвольного руху і нічого не змінив у напівколоніальному статусі країни. Держави, які підписали договір, відмовилися повернути Китаю «орендовані» у нього території, заявивши, що ці території «мають надто велике стратегічне значення для них». Для Японії такою територією був Ляодунський півострів, для Британії – Сянган (Гонконг) і Цзюлун (Коулун).

Підсумки Вашингтонської конференції

Вашингтонська конференція продемонструвала *зростання впливу США* в міжнародних відносинах. У той же час досягнута рівновага була нестійкою. Уже в ході самої конференції США заявили про недостатність японських поступок у Китаї.

Японія відразу після завершення конференції вирішила переглянути рішення, прийняті у Вашингтоні, що породжувало нове, небезпечне вогнище майбутньої конфронтації на Далекому Сході.

4. ЗАВЕРШЕННЯ СТВОРЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ, ЇЇ СИЛЬНІ І СЛАБКІ СТОРОНИ

Підвалини післявоєнної стабільності

Версальсько-Вашингтонська система заклала підвалини післявоєнних міжнародних відносин.

Її створення забезпечило вихід із війни, дозволило *розрядити післявоєнну напруженість* і закласти фундамент для відносно стабільних міжнародних відносин у 1920-ті роки.

Рішення Паризької і Вашингтонської конференцій включали принципово *нові положення в міждержавних відносинах* – це і визнання права на самовизначення народів, і відмова від війни як засобу вирішення конфліктів.

Важливою подією стало *створення Ліги Націй* – першої міжнародної організації для координації відносин між державами.

Були прийняті позитивні рішення стосовно *Китаю*, які дозволили зберегти цілісність цієї країни.

Деякі європейські країни отримали незалежність і суверенітет.

Слабкість і суперечливість Версальсько-Вашингтонської системи

Поряд із позитивними змінами у міжнародних відносинах Версальсько-Вашингтонська система післявоєнних відносин все ж таки виявилась слабкою і суперечливою.

Економічні наслідки післявоєнних договорів багато в чому зруйнували стару систему господарських зв'язків, *різко загострилась боротьба за нові джерела сировини та ринки збуту* між вчорашніми союзниками.

Створена країнами-переможницями нова система міжнародних відносин, поява в Європі цілої низки нових держав із взаємними претензіями одна до одної створювали *обстановку нестабільності й напруженості*.

Поза межами нової системи міжнародних відносин були дві впливові країни – *Німеччина*, де робила перші кроки демократія, і *Радянський Союз*, де утвердився більшовицький режим.

Версальський договір *принижував державну й національну гідність нової Німецької держави*, створюючи передумови для внутрішньої дестабілізації та зростання настроїв реваншизму, перегляду умов договору.

СРСР, який тривалий час не був дипломатично визнаний впливовими країнами світу, вірний більшовицькій ідеології, взяв курс на досягнення своєї стратегічної мети – здійснення світової соціалістичної революції, що істотно вплинуло на розвиток міжнародних відносин у 1920–30-ті роки.

Версальсько-Вашингтонська система *затвердила культ сили в міжнародних відносинах* і багато в чому зумовила розв'язання нової світової війни. Недосконалість Версальської системи договорів полягала в тому, що вона не ліквідувала протиріччя між провідними країнами світу, які призвели до Першої світової війни. Вона *лише констатувала нову розстановку сил* на міжнародній арені після завершення війни.

Міжнародні відносини після створення Версальсько-Вашингтонської системи

Нова розстановка сил на міжнародній арені полягала в тому, що після війни **головним претендентом на роль світового лідера виступили США**. Вони збільшили свій економічний потенціал за роки війни та перетворились із боржника Європи на її кредитора.

Проте США не могли використовувати Лігу Націй як інструмент свого впливу у світі, оскільки Сенат відмовлявся ратифікувати Версальський договір. У Лізі Націй домінантним був вплив Англії та Франції.

Лідери Антанти висунули пропозицію про скликання на Принцевих островах конференції всіх «воюючих груп» в Росії, але в останню мить вона була зірвана західними країнами. Таким чином, «російське питання» конференція також не розв'язала.

Залишались протиріччя між розвиненими країнами та колоніями,

Мандатні території – назва колишніх колоній Німеччини і деяких володінь Туреччини, переданих після Першої світової війни Лігою Націй для управління країнам-переможцям на основі мандата. Після Другої світової війни мандатну систему було замінено системою опіки ООН.

залежними територіями. Агресивну колоніальну політику змінила **мандатна система**, яка реалізовувалась через Лігу Націй. Німецькі колонії та деякі володіння Османської імперії тепер переходили до «передових націй», котрі визначались країнами-переможцями. **Англія** отримала мандати на *Ірак, Палестину, Німецьку*

Східну Африку, частину Того; Франція – на *Сирію, Ліван, Камерун* і т.д.

Існували **протиріччя серед новостворених держав Європи**. У результаті поділу кордонів без врахування інтересів народів **виникли райони з компактним проживанням національних меншин** – угорців у Румунії (Трансільванія), Словаччині та Югославії; німців у Польщі й Чехословаччині; австрійців в Італії; українців та білорусів у Польщі. Вони потрапляли до цих держав часто всупереч своїй волі та історичним традиціям.

У цілому позитивні можливості створеної системи міжнародних відносин не були повністю використані для стабілізації міжнародної обстановки у світі, а недоліки Версальсько-Вашингтонської системи посилювали старі конфлікти та приховували зародки нових конфліктів.

Великі держави знехтували можливими економічними наслідками укладених договорів, що обтяжували світове господарство надмірними репараційними платежами. Штучно розривались зв'язки, що формувались упродовж століть. Договори з Німеччиною та її союзниками багато в чому наблизили розв'язання Другої світової війни, яка розпочалась через двадцять років після завершення мирної конференції в Парижі.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

І. Для перевірки знань

1. Які багатонаціональні імперії розпались внаслідок Першої світової війни та піднесення національних рухів?

2. Назвіть незалежні держави, що утворилися на території колишньої Російської імперії у 1917–1919 рр.
3. Яка держава відіграла провідну роль на Вашингтонській конференції?
4. Представники яких держав підписали Договір чотирьох країн?
5. Вашингтонська конференція встановила нові відносини між великими державами. Про який регіон світу перш за все йшла мова?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте загальну характеристику визвольних процесів на території Російської імперії та її розпаду наприкінці 1917 – у 1919 р.
2. Якою була мета Вашингтонської конференції?
3. Чому США побоювались англо-японського зближення?
4. Про що йшла мова в Договорі чотирьох держав?
5. Сформулюйте основні положення Договору п'яти держав.
6. Розкрийте сутність Договору дев'яти держав.

III. Для обговорення в групі

1. Чи можна виділити загальні передумови розпаду Російської, Австро-Угорської, Османської імперій? Якщо так, назвіть їх.
2. Чим можна пояснити загострення міжнародних відносин на Далекому Сході в повоєнний період?
3. Які позитивні зміни в міжнародних відносинах відбулися після укладення Версальсько-Вашингтонської системи договорів?
4. Як Ви вважаєте, чому США наполягали на закріпленні принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» стосовно Китаю?

IV. Робота з історичними термінами, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «мандатні території», «репарації».
2. З перерахованих країн назвіть ті, які утворились внаслідок розпаду Османської імперії: Сирія, Лівія, Суринам, Ліван, Палестина, Іран, Хіджаз, Неджд, Йорданія, Асир, Йемен, Ірак.
3. З перерахованих країн назвіть ті, які утворились внаслідок розпаду Австро-Угорщини: Королівство сербів, хорватів і словенців, Румунія, Угорщина, Німеччина, Австрія, ЗУНР, УНР, Карпатська Русь, Західно-Лемківська республіка, Східно-Лемківська республіка, Словацька Радянська республіка.

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чи можуть стабільно існувати багатонаціональна імперія чи багатонаціональна демократична держава? Якщо так, то за яких умов?
2. Як Ви вважаєте, чому Версальсько-Вашингтонська система приховувала в собі загрозу виникнення нової світової війни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

Листопад 1918 р......проголошення незалежності Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); Карпатської Русі

Листопад 1918 р......проголошення незалежності Польщі

12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р......робота Вашингтонської конференції

13 листопада 1921 р......підписано Договір чотирьох держав

6 лютого 1922 р......підписано Договір п'яти держав

6 лютого 1922 р......підписано Договір дев'яти держав

§12. Наслідки Першої світової війни

1. ОСНОВНІ ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ЗМІНИ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ

Витрати у ході війни

Війна вимагала колосальних фінансових витрат.

Мовою цифр

Американський економіст Е. Богарт визначив загальну вартість витрат під час Першої світової війни в 359,9 млрд доларів золотом.

Зростання військового виробництва було досягнуто за рахунок мирних галузей промисловості і перенапруги в народному господарстві, що призвело до загального розладнання економіки.

Виробництво зброї у роки Першої світової війни

Країна	Гвинтівки	Кулемети	Артилерійські снаряди	Літаки
Росія	3 300 000	28 000	11 700	3 500
Англія	3 854 000	239 000	26 400	47 000
США	3 500 000	75 000	4 000	13 800
Німеччина	8 547 000	280 000	64 000	47 000
Австро-Угорщина	3 500 000	40 500	15 900	5 400

Воєнні витрати в роки Першої світової війни

Країна	Воєнні витрати, дол. США	Витрати на душу населення, дол. США	Частка воєнних затрат у національному прибутку, %
Росія	7 658 000 000	44	13,1
Англія	24 143 000 000	526	34,5
Франція	11 208 000 000	280	19,4
США	17 337 000 000	177	8,7
Німеччина	19 894 000 000	293	24,7
Австро-Угорщина	5 438 000 000	109	18,1

Особливо постраждало *сільське господарство*. Мобілізація до армії залишила село без найпродуктивнішої робочої сили і тягла. Посівні площі скоротились, зменшилось поголів'я худоби та її продуктивність. У містах Німеччини, Австро-Угорщини, Росії гостро відчувалась нестача продовольчих товарів, що з часом спровокувало голод. Він поширився навіть на армію, де були зменшені норми споживання продовольства.

Зміна статусу жінки в суспільстві в ході війни

Перша світова війна змінила статус жінки в суспільстві. У всіх країнах – учасницях війни *жінки замінили чоловіків, які пішли на фронт*. Тягар важкої роботи на підприємствах, що виробляли воєнну та мирну продукцію, ліг на плечі жінок. Крім того, жіноча та дитяча праця були дешевшими. Так, під час війни жіноча праця широко використовувалася в Російській імперії, у кам'яновугільній промисловості Донбасу.

З початком війни безліч жінок, у тому числі з аристократичних родин, працювали сестрами милосердя. Спростувавши уявлення про слабку стать, жінки опанували професію вантажників. З'явилися жінки – кондуктори автобуса, а в Росії – жінки-візники. Англійських поліцейських, що пішли на фронт, замінювали жінки.

Жінок почали приймати і *на військову службу*, здебільшого, в допоміжні частини, як медичний і технічний персонал.

У Росії після Лютневої революції був сформований «жіночий ударний батальйон смерті». У зверненні Московського жіночого союзу зазначалося: «Жодний народ у світі не мав такої ганьби, щоб замість чоловіків-дезертирів на фронт ішли слабкі жінки. Жіноча рать буде тією живою водою, яка змусить опритомніти російського багатиря». Зазнавши значних втрат у наступі влітку, «ударниці» були зняті з фронту і в жовтні 1917 р. взяли участь в захисті Зимового палацу у Петрограді.

Зміна ролі жінки в суспільстві сприяла *піднесенню жіночого руху*. Жінки вимагали рівних прав з чоловіками у родині, на виробництві.

У Німеччині в результаті Листопадової революції 1918–1919 рр. жінки отримали виборче право і проявили небувалу політичну активність на виборах у Національні збори: 78 % жінок, що мали право голосу, брали участь у голосуванні. Веймарська конституція надала жінкам політичну рівноправність і соціально-економічні права.

Зміни в системі цінностей людини

Перша світова війна змінила звички і вдачу людей, *зробила їх терплячішими до насильницьких державних форм* і посяла зерна майбутніх конфліктів та війн.

Війна *знецінила людське життя* у масовій свідомості жителів планети, сприяла зростанню жорстокості в душах людей.

З іншого боку, страшні наслідки війни стимулювали *піднесення масового руху проти насилля і війн* взагалі, за мир і стабільність.

Тисячі жінок прийшли на фабрики

2. ПЕРЕГЛЯД ПОВОЄННИХ ДОГОВОРІВ У 1920-х рр.

Незадоволення окремих країн післявоєнним поділом територій

Версальсько-Вашингтонська система приховувала в собі глибокі суперечності, які були зумовлені нехтуванням інтересів багатьох держав.

Країни Антанти уклали мирні договори і пред'являли жорсткі вимоги уже фактично до інших держав, які повалили режими, винні у розв'язанні світового побойща (*Німеччина, Австрія та інші*). А новим молодим демократіям приписувалась провина їхніх монархічних попередників.

Умови миру виявились несправедливими. Розміри репарацій перевищували можливості переможених країн. Вони відчували глибоке національне приниження, що створювало сприятливий ґрунт для агресивного націоналізму та реваншизму.

Представники *Радянської Росії* не були запрошені ні до Парижа, ні до Вашингтона. А тим часом більшовики захопили владу в країні, яка була найбільшою у світі за територією і, поступово виходячи з кризи, нарощувала свою міць. Прихильники світової революції, російські комуністи різко негативно оцінювали Версальську систему міжнародних відносин.

Зростали національні рухи у колоніях і залежних територіях.

Генуезька конференція

Для вирішення економічних і фінансових питань у післявоєнному світі була скликана міжнародна конференція в Генуї (Італія), яка працювала **10 квітня – 19 травня 1922 р.** за участю представників 29 держав, у тому числі *Німеччини, Австрії, Угорщини й Болгарії*.

Головне місце на конференції належало так званому «*російському питанню*». Провідні політики і державні діячі Заходу прагнули інтегрувати Радянську Росію до європейської економічної системи. Тим більше, що з початку 1921 р. Росія почала впроваджувати нову економічну політику. Крім того, більшовицький режим офіційно відмовився (як виявилось, ненадовго) від гасла світової соціалістичної революції, декларував принцип мирного співіснування держав із різним політичним ладом.

Більшовицькі лідери були вкрай зацікавлені в залученні іноземних капіталів та технічній допомозі Заходу. Для цього були підписані економічні та торговельні угоди з *Великою Британією (1921)*, а також тимчасова угода з *Німеччиною (1921)*. Багато хто серед західноєвропейських політиків, а особливо підприємці й банкіри, готові були піти на компроміси із *РРФСР*, усвідомлюючи, які величезні потенційні можливості мав російський ринок.

На конференції делегація Радянської Росії на чолі з *Г. Чичериним* представляла інтереси *України, Білорусії, закавказьких республік, Хорезму, Бухари і Далекосхідної республіки*.

Західні країни домагались того, щоб Радянська Росія *визнала всі борги царського і Тимчасового урядів*, повернула націоналізовані підприємства або компенсувала їхню вартість, відмінила державну монополію

зовнішньої торгівлі. І лише на цій основі Захід готовий був приступити до налагодження торгово-економічних відносин із РРФСР.

Радянське керівництво погодилось сплатити колишні борги Росії, але лише за попередньої умови, якщо західні країни відшкодують збитки від іноземної інтервенції, а також нададуть економічну допомогу, вигідні кредити і підпишуть торговельні угоди із РРФСР. Виявилось, що пред'явлена сума збитків від інтервенції (39 млрд золотих карбованців) значно перевищувала борги царської Росії і Тимчасового уряду, разом узяті (18,5 млрд золотих карбованців). Така пропозиція радянських дипломатів не могла влаштувати західні країни, і конференція припинила свою роботу.

Німецько-радянське співробітництво. Рапалльський договір

Не зустрівши в Генуї взаєморозуміння з учасниками конференції, опинившись у дипломатичній і політичній ізоляції, **РРФСР і Німеччина** в містечку **Рапалло**, поблизу **Генуї**, **16 квітня 1922 р.** уклали між собою *сепаратний договір* про відновлення дипломатичних відносин, взаємну відмову від претензій, налагодження торгово-економічних зв'язків. Договір підписали міністр закордонних справ Росії **Г. Чичерін** і його німецький колега **В. Ратенау** (24 червня 1922 р. він був убитий терористами).

Сторони відмовились від взаємних економічних і фінансових претензій, що полегшувало становище Німеччини, яка продовжувала сплачувати репарації країнам Антанти, і надавали одна одній режим найбільшого сприяння в торгівлі. Для радянського уряду договір став першим міжнародним правовим документом, який свідчив про його визнання законним урядом Росії. Між РРФСР і Німеччиною склались *«особливі відносини»*, що, зокрема, знайшло відображення у *секретних угодах про військово-технічне співробітництво*.

Німеччина отримала можливість розташувати на території Радянської Росії навчальні й випробні центри.

Сепаратний договір – договір, укладений без відома чи згоди своїх союзників, або окремо від групи держав-учасниць договору.

Свідчать документи

3 Рапалльського договору

Стаття 1. ...Суперечності між Німеччиною та Російською Радянською Республікою з питань, які виникли, коли ці держави воювали одна проти іншої, можна урегулювати на таких засадах:

а) Німецька держава і РРФСР взаємно відмовляються від компенсації їхніх воєнних витрат, як і від відшкодування їхніх воєнних збитків, інакше кажучи, тих збитків, яких зазнали вони і їхні громадяни в районах воєнних дій внаслідок заходів, включаючи і здійснені на території супротивної сторони реквізиції;

б) Німеччина і Росія взаємно відмовляються від компенсації їхніх витрат на військовополонених...

Стаття 3. Дипломатичні і консульські відносини між Німеччиною і РРФСР негайно відновлюються...

Стаття 5. Обидва уряди будуть доброзичливо і взаємно йти назустріч у вирішенні господарських потреб...

? **Яке значення мав договір для РРФСР та Німеччини?**

Проігнорувавши Версальський договір, збройні сили Німеччини готували своїх військових пілотів у *Липецьку*, танкістів – поблизу *Казані*. У столиці *Татарії* проходив бойову підготовку один із провідних у майбутньому танкових стратегів гітлерівської армії *Г. Гудеріан*. А поблизу *Москви*, у *Філях*, збирались німецькі літаки «юнкерси». Радянська промисловість виготовляла на замовлення рейхсверу снаряди; велося навіть обговорення про спільні випробування отруйних газів, що вироблялися в СРСР. Вищі радянські командири (серед них – майбутній заступник наркомату оборони *М. Тухачевський*) стажувалися в німецькій військовій академії.

Роздуми з приводу

Співробітництво велося між країнами-паріями: Німеччиною, яку оголосили головним винуватцем розв'язування Першої світової війни, та Радянською Росією, що зневажала устої буржуазного суспільства та ліквідувала самі його основи в Росії. Національне приниження Німеччини та несправедливий міжнародний порядок щодо неї; економічна та політична блокада Радянської Росії викликали шалене прагнення реваншу – у Німеччини, і уперте прагнення до «експорту соціалістичної революції» та роздування «світової революції» – у Росії.

І ось виник союз двох країн-ізгоїв, які об'єднали свої сили для зростання економічної могутності та, всупереч усім міжнародним договорам, нарощування воєнних мускулів двох держав... Через 11 років, коли в СРСР утверджувався сталінський тоталітарний режим, а в Німеччині до влади прийшли нацисти, німецько-радянське співробітництво продовжувалося. А через 19 років після Рапалло радянські міста бомбили «юнкерси», керовані навченими в Росії німецькими пілотами.

? Як Ви вважаєте, з огляду на угоди в Рапалло та їхні наслідки, чи може бути політика ізоляції окремих країн ефективною та виправданою за певних умов?

Проблема репарацій. План Дауеса

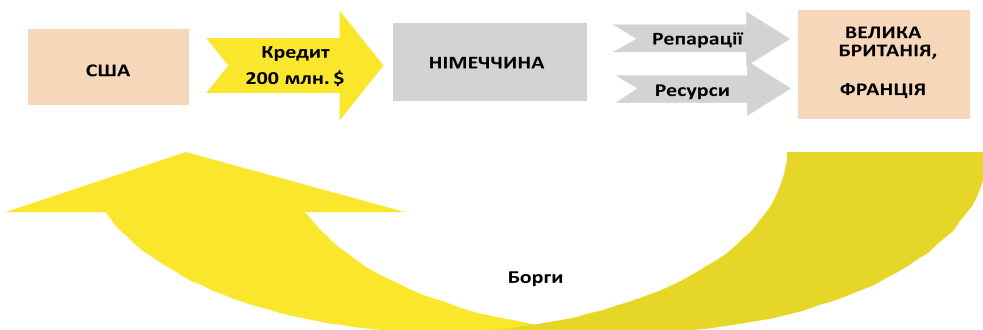
Рурська криза. На кінець 1922 р. найгострішою проблемою між Німеччиною і країнами-переможцями було питання про *репарації*. Німеччина була не в змозі сплачувати визначені у 1921 р. суми. Скориставшись цим, у січні 1923 р. *Франція і Бельгія ввели війська на територію Рурського вугільного басейну і Рурської області*. Окупація Руру, де була зосереджена важка промисловість Німеччини, призвела до загострення економічної кризи в країні. Тисячі підприємців припинили роботу через відсутність сировини, зросло безробіття, посилилась інфляція. У відповідь на репресії окупаційної влади (штрафи, арешти, смертні вироки, депортація 130 тис. мирних жителів) населення Руру розпочало опір у формі саботажу і страйку. Зважаючи на катастрофічну економічну обстановку в Німеччині, новий канцлер *Г. Штрєзман* зумів припинити «пасивний опір».

Криза мала *міжнародний характер*, під час неї ні США, ні Велика Британія не підтримали Францію, не бажаючи її лідерства в Європі. Франція (як і Бельгія) змушена була вивести свої війська і дати згоду на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Лондонська конференція. Прийняття плану Дауеса. За цих умов у липні 1924 р. в Лондоні була скликана конференція, яка схвалила доповідь, опрацьовану комісією експертів під керівництвом американського банкіра **Ч. Дауеса (план Дауеса)**, який у 1925 р. став віце-президентом США. Цей план був спрямований на фінансову стабілізацію європейських країн, сприяння їх економічному розвитку та, відповідно, зростання ролі США в світовій економіці. Основні положення плану були такими:

- Німеччина зобов’язалась *вчасно виплачувати репарації*;
- Німеччина погодилась *відкрити свій ринок для американських товарів*;
- *Франція мала вивести свої війська з Руру*;
- завдяки запропонованому США *кредиту* для покриття перших платежів за репараціями Німеччині були гарантовані її виплати;
- створювались умови для іноземних інвестицій в економіку Німеччини;
- *скасовувався міжнародний контроль* над фінансами та економікою Німеччини.

Вирішення проблеми репарацій Німеччини за планом Ч. Дауеса

План був розрахований на те, що німецькі підприємства і фірми перенесуть свою зовнішньоекономічну діяльність у *Східну Європу*, насамперед у СРСР. *США, Велика Британія і Франція* мали намір таким чином позбутися потенційного конкурента в Європі.

План Дауеса, з одного боку, сприяв економічному розвитку європейських країн; з іншого – створив фінансову базу для зростання реваншизму в Німеччині, сприяв її експансії на Схід. Прийняття плану Дауеса було свідченням зміцнення позицій США в Європі та провалу домагань Франції встановити свою гегемонію на континенті.

План Юнга. Другий репараційний план для Німеччини був прийнятий у 1929 р. і мав назву «план Юнга», оскільки головою створеного Лігою Націй комітету експертів у справах вирішення репараційних питань став відомий американський бізнесмен, президент електротехнічного тресту **О. Юнг**. У серпні 1929 р. план Юнга був затверджений на міжнародній конференції в Гаазі. За новим репараційним планом розмір щорічних виплат був зменшений і визначений в 2 млрд марок на найближчі 37 років.

Відповідно до плану Юнга всі форми контролю над Німеччиною, її господарством і фінансами ліквідувалися. Для отримання кредитів і поділу репарацій був створений *Банк міжнародних розрахунків*, але його головна функція полягала у фінансуванні важкої і військової промисловості Німеччини. Було вирішено, що Німеччина знову матиме право керувати рейхсбанком та імперською залізницею.

План Юнга сприяв зміцненню позицій великого капіталу, який пізніше привів до влади нацистів.

Рішення Гаазької, Лозанської та Локарнської конференцій

Гаазька конференція з фінансово-економічних питань була проведена з 15 червня по 19 липня 1922 р. в м. Гаазі (Нідерланди). У її роботі брали участь представники всіх країн-учасниць Генуезької конференції, окрім Німеччини. Радянську делегацію очолював *М. Литвинов*. На відміну від Генуезької конференції, основними учасниками від європейських країн на Гаазькій конференції були представники *ділових кіл*.

На Гаазькій конференції мали бути обговорені *претензії західних країн до радянської держави*, пов'язані з націоналізацією майна іноземних власників та анулюванням боргів царського та Тимчасового урядів, а також питання про кредити РРФСР.

Представники західних країн щодо Радянської Росії рішуче відхилили всі пропозиції радянської делегації, спрямовані на міжнародне співробітництво, відмовились обговорювати питання про кредити без виконання РРФСР попередніх умов. Західні ділові кола наполягали на поверненні націоналізованого майна колишнім власникам і з великою недовірою поставились до запевнень радянських представників щодо готовності до співробітництва. Взаємні претензії призвели до того, що конференція в Гаазі не прийняла, власне, ніяких рішень і завершилась безрезультатно.

Лозанська конференція (1922–1923) була скликана в Лозанні (Швейцарія) з метою *врегулювання становища на Близькому Сході* після провалу інтервенції військ Великої Британії та Греції в Туреччині й перемоги Кемалістської революції в цій країні. У роботі конференції взяли участь з однієї сторони – *Велика Британія, Франція, Італія, Греція, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців*, а також *США*, представлені спостерігачами, з іншої сторони – *Туреччина*. Під час обговорення низки окремих проблем на конференцію були допущені представники ще деяких європейських країн. Радянська делегація взяла участь лише в обговоренні питання про режим Чорноморських проток *Босфор і Дарданелли*.

Основними питаннями конференції були опрацювання *мирного договору з Туреччиною* та визначення *режиму Чорноморських проток*.

Провідна роль на конференції в Лозанні належала представникам *Британії*. Їхню позицію виклав міністр закордонних справ *Дж. Керзон*. Згідно з нею військові кораблі всіх країн могли вільно проходити через протоки у мирний і воєнний час на випадок, якщо *Туреччина* залишиться нейтральною; а в разі участі останньої у війні передбачався вільний

прохід військових кораблів нейтральних країн. Англіїці вимагали також **демільтаризації** Чорноморських проток і встановлення над ними міжнародного контролю за участю чорноморських країн та держав Антанти.

Демільтаризація – роззброєння, ліквідація відповідно до міжнародного договору військових споруд на певній території, а також заборона мати на ній воєнну промисловість, тримати збройні сили.

Після тривалої і жорсткої дипломатичної боротьби робота конференції була завершена підписанням сімнадцяти окремих документів, серед яких найважливішими є **Лозаннський мирний договір 1923 р. і конвенція про Чорноморські протоки**. Ця конвенція передбачала демільтаризацію зони проток і в той же час припускала вільний прохід через Босфор і Дарданелли не лише торговельних, але й військових кораблів будь-якої країни світу. Було прийняте рішення про евакуацію з території Туреччини англійських військ. Незважаючи на тяжкі наслідки Першої світової війни, ця країна мала можливість зміцнити свій суверенітет.

Локарнська конференція (5–16 жовтня 1925 р.) була скликана для вирішення *німецько-французьких суперечностей*, що загострились, та інших питань. У конференції взяли участь представники *Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Польщі й Чехословаччини*.

Локарнська конференція прийняла **Рейнський гарантійний пакт**, який забезпечував *недоторканність кордонів між Францією, Бельгією, Німеччиною*. Франція і Бельгія зобов'язувались не вдаватися до війни з Німеччиною. Велика Британія та Італія виступали головними гарантами Локарнської угоди. Проте гарантії не поширювались на кордони Німеччини з Чехословаччиною та Польщею.

На конференції також **було схвалено план Дауеса**, спрямований на відродження німецького промислового потенціалу.

Німеччина вперше після війни була визнана рівноправним партнером. У 1926 р. її прийняли до Ліги Націй як постійного члена Ради цієї організації. Таким чином, Німеччина завдяки активній допомозі західних країн і в потрібному для себе напрямку виходила з міжнародної ізоляції.

Чимало для відродження військово-промислового потенціалу Німеччини зробило і сталінське керівництво СРСР. 12 жовтня 1925 р. між СРСР і Німеччиною був підписаний **торговельний договір**. Після цього 24 квітня 1926 р. обидві сторони уклали **договір про нейтралітет і ненапад**.

Пакт Бріана–Келлога

Проблеми роззброєння. У 1920-ті рр. відбувались два суперечливі процеси: *прагнення до роззброєння і шалена гонка озброєнь*, яка задовольняла інтереси великого капіталу і приносила йому величезні прибутки. У ці роки вперше на міжнародному рівні широко обговорювались проблеми роззброєння. Правда, вони були приречені на невдачу, оскільки Версальсько-Вашингтонська система встановила нерівність у озброєнні, і всі переговори фактично сприяли закріпленню цієї нерівності.

Водночас у 1925 р. вдалося підписати *Женевський протокол «Про заборону використання хімічної й бактеріальної зброї»* (як відомо, у роки Першої світової війни від газових атак загинуло майже 40 тис. чоловік).

Ініціатива Франції. Ініціатива в політиці примирення в ці роки багато в чому належала *Франції*, яка зазнала тяжких людських і матеріальних втрат у роки війни. Міністр закордонних справ Франції **А. Бріан** зробив спробу поліпшити відносини з Німеччиною, проте не знайшов підтримки щодо цього питання у глави уряду **Р. Пуанкаре**.

Проєкт на цьому А. Бріан не зупинився, й у квітні 1927 р. запропонував державному секретарю США **Ф. Келлогу** укласти між цими країнами *догівір про «вічну дружбу»*, який би забороняв війну як засіб національної політики. Це було не лише даниною громадській думці, а й намаганням зміцнити франко-американські відносини і тим самим закріпити становище Франції у європейських справах.

Позиція США. Сполучені Штати не поспішали з відповіддю. Лише наприкінці 1927 р. Ф. Келлог дав згоду на пропозицію А. Бріана, але при цьому висловився за підписання не двостороннього, а багатостороннього договору. Американські правлячі кола розраховували, що такий договір сприятиме стабілізації політичного становища в Європі і забезпечить умови для регулярного отримання прибутку від вкладання в європейську економіку американських капіталів. Окрім того, багатосторонній договір збігався із бажанням США створити паралельну Лізі Націй організацію, у якій керівна роль належала б не *Британії і Франції*, а США.

Підписання пакту Бріана–Келлога. Після того, як Франція погодилася на багатосторонній *пакт*, Сполучені Штати звернулися з приводу цього питання й до інших держав. Подальші переговори завершилися

Пакт – (від лат. pactum – договір) – міжнародний договір політичного змісту

27 серпня 1928 р. підписанням у Парижі договору між *США, Великою Британією, Францією, Німеччиною, Італією, Японією* та іншими державами (всього договір підписали представники 15 країн).

Договір, який називають пактом Бріана – Келлога, проголошував відмову від війни як знаряддя національної політики і визнавав за необхідність вирішення суперечностей і конфліктів за допомогою мирних засобів.

Того ж дня США адресували ноту 48 державам пропозицією приєднатися до пакту Бріана – Келлога. США розраховували об'єднати залучені до договору країни взаємними зобов'язаннями і посилити свій вплив у боротьбі за світову гегемонію. Невдовзі пакт підписали представники 69 держав (серед них і СРСР). Цей важливий міжнародний документ зустріли з ентузіазмом у всьому світі. З ним пов'язували надії на створення *системи колективної безпеки і запобігання війні*. **Ф. Келлог**, державний секретар США, у 1929 р. був відзначений Нобелівською премією миру (у 1926 р. лауреатом премії став **А. Бріан**).

Наслідки підписання пакту Бріана–Келлога. Реальних передумов для відмови від війни як засобу для вирішення міжнародних суперечностей у той час просто не існувало. Учасники пакту – *Німеччина, Італія і Японія* – активно вели підготовку до агресивних війн. 1930-ті рр. фактично звели нанівець положення Версальсько-Вашингтонської системи.

З іншого боку, *вперше був втрачений реальний шанс* запобігання масштабній війні. Цей документ не раз згадували потім, коли країни Європи опинилися у вогні світової війни і намагалися, уже вкотре, знайти винуватців її розв’язання. Проте час був безнадійно згаяний.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які країни найбільше постраждали від Першої світової війни?
2. Як змінилась роль жінки в ході Першої світової війни?
3. У чому полягала проблема репарацій після Першої світової війни?
4. З якою країною Німеччина підписала в 1922 р. свій перший міжнародний договір?
5. Які дві країни стали ініціаторами підписання пакту Бріана–Келлога?
6. Назвіть головні положення Рапальського договору.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Якими були втрати людства у ході Першої світової війни?
2. Чому в 1920-ті рр. відбувалося зближення Німеччини й Радянської Росії?
3. Чому Генуезька конференція завершилась фактично безрезультатно?
4. Назвіть основні рішення Лозаннської конференції.
5. Які основні положення передбачав план Дауеса?

III. Для обговорення в групі

1. Проаналізуйте зміни в системі цінностей людини, що відбулися внаслідок Першої світової війни.
2. Які рішення міжнародних конференцій, положення укладених угод і пактів сприяли поліпшенню міжнародної ситуації в 1920-ті рр., а які посилювали міжнародну напругу?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «сепаратний договір», «демилітаризація», «пакт».

V. Творчі завдання

1. Які міжнародні угоди й ініціативи стали підґрунтям для реваншизму й зростання впливу нацизму в Німеччині?
2. Як Ви вважаєте, чи були в 1920-ті рр. реальні можливості запобігти розв’язанню нової світової війни?

ЗАПАМ’ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 10 квітня – 19 травня 1922 р.**..... робота Генуезької конференції
16 квітня 1922 р...... підписано договір між РРФСР і Німеччиною
20 листопада 1922 – 24 липня 1923 рр...... робота Лозаннської конференції
5–16 жовтня 1925 р...... робота Локарнської конференції
27 серпня 1928 р...... підписання пакту Бріана–Келлога

§18. УЗАГАЛЬНЕННЯ

з теми 3. Післявоєнне облаштування світу і теми 4. Період повоєнної кризи та революцій (1917–1923)

1. ПОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ЖИТТЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПОДІЯ	ДАТА	ЗМІСТ
«14 пунктів» В. Вільсона	8 січня 1918 р.	– відмовлялись від таємної дипломатії, – проголошували свободу торгівлі і мореплавства, – визнавали право народів на самовизначення, – зазначали необхідність роззброєння.
Брест- ський мир	9 лютого 1918 р.	– УНР визнана державами Центрального блоку, – припинялась війна між Україною та державами Центрального блоку, – Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувались надавати допомогу Україні, – уряд УНР зобов'язувався постачати для Німеччини й Австро-Угорщини продовольчі товари.
Паризька мирна кон- ференція	відкрилась 18 січня 1919 р.	вирішення проблем післявоєнного облаштування світу, територіальних питань.
Версаль- ський мирний договір	28 червня 1919 р.	– перерозподіл територій, – перерозподіл колоніальних володінь, – демілітаризація Німеччини, – репарації.
Ліга Націй	утворена 10 січня 1920 р.	мета нової організації була визначена як «розвиток співробітництва між народами і гарантування миру та безпеки».

2. РОЗПАД ІМПЕРІЙ ТА УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

1. Розпад Османської імперії

Сирія і Ліван перейшли під контроль Франції; *Палестина, Йорданія та Ірак* – Великої Британії. На заході Аравійського півострову за підтримки англійців утворились незалежні держави: *Хіджаз, Неджд, Асир і Йемен* (надалі Хіджаз і Асир увійшли до складу Саудівської Аравії).

2. Розпад Російської імперії

Незалежність здобули: *Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія*. У *Білорусії* після поразки Німеччини у війні була встановлена радянська влада.

Закавказзя, Крим і Середня Азія: у 1920–1921 р. була встановлена радянська влада.

У *Україні* більшовики силою зброї встановили радянську владу.

3. Розпад Австро-Угорщини

Незалежність здобули: *Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Угорщина.*

Проголосили незалежність: *Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), Карпатська Русь.*

У ході розпаду імперії виникли та деякий час існували *Тарнобжезька республіка, Західно-Лемківська республіка, Східно-Лемківська республіка, Словацька Радянська республіка* та ін.

3. НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ЖИТТІ В 1922–1929 рр.

Генуезька конференція (10 квітня – 19 травня 1922 р.)	Скликана для обговорення економічних і фінансових питань у повоєнному світі. На її засіданнях переважало «російське питання».
Рапалльський договір (16 квітня 1922 р.)	Договір між РРФСР і Німеччиною, який поклав початок дипломатичному, економічному і військовому співробітництву. 12 жовтня 1925 р. між ними був підписаний торговельний договір; 24 квітня 1926 р. сторони уклали договір про нейтралітет і ненапад.
Гаазька конференція (15 червня – 19 липня 1922 р.)	Обговорювала претензії західних країн до радянської держави у фінансово-економічних питаннях. Не прийняла ніяких рішень.
Лозаннська конференція (20 листопада 1922 – 24 липня 1923 р.)	Урегулювала відносини країн-переможниць із Туреччиною і прийняла конвенцію про Чорноморські протоки.
План Дауеса (16 серпня 1924 р.)	Умовою виплат Німеччиною репарацій було відновлення її економіки. Проникнення англо-американського капіталу в Німеччину.
Локарнська конференція (5–16 жовтня 1925 р.)	Гарантувала статус-кво західних кордонів Німеччини. Німеччина вперше після війни була визнана рівноправним партнером у міжнародних відносинах.
Пакт Бріана–Келлога (27 серпня 1928 р.)	Проголошував відмову від війни як засобу зовнішньої політики і визнавав необхідність вирішувати конфлікти за допомогою мирних засобів.
План Юнга, прийнятий на міжнародній конференції в Гаазі в серпні 1929 р.	Зменшувалася сума репарацій Німеччини на 20 % щорічно. Термін виплати розтягувався. План Юнга ліквідував усі види контролю союзників над фінансами і господарством Німеччини.

4. ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

1. Три типи політичних режимів: *демократичний; авторитарний; тоталітарний*.

2. Умови виникнення *тоталітарних* режимів:

- згубні наслідки війни, зростання нестабільності в суспільстві;
- криза влади, неспроможність взяти ситуацію під контроль звичайними способами, параліч усієї політичної системи країни;
- економічна криза та її руйнівні наслідки;
- різке загострення національних і расових протиріч;
- необхідність вирішення для країни винятково важливого стратегічного завдання, що вимагає консолідації всієї нації.

3. Види тоталітарних режимів: *фашизм, комуністичний тоталітаризм, націонал-соціалізм (нацизм)*.

5. РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ

Травень 1918 – лютий 1919 рр.

- початок інтервенції Румунії, Англії, Франції, США; Німеччини, Австро-Угорщини; Румунії; Японії; Туреччини;
- заколот Чехословацького корпусу;
- формування Добровольчої армії А. Денікіна;
- створення Червоної армії. Наступ на Східному фронті.
- заколот лівих есерів.

Події у листопаді 1918 – лютому 1919 рр.

- революція в Німеччині. Уряд РСФРР анулював Брестський мирний договір.
- закінчення Першої світової війни дозволило країнам Антанти посилити свою присутність у Росії.

Воєнні дії в березні 1919 – навесні 1920 рр.

- східний фронт. Наступ армії О. Колчака.
- боротьба більшовиків з військами А. Денікіна.
- бої на півночі з військами М. Юденича.

Воєнні дії навесні – восени 1920 р.

- війна проти Польщі. Ризький мирний договір.
- війна більшовиків проти військ Врангеля.

Перемога більшовиків.

6. ПОДІЇ В НІМЕЧЧИНІ, УГОРЩИНІ, ІТАЛІЇ

1918 р. – Листопадова революція у Німеччині;

13 квітня 1919 р. – проголошено Баварську Радянську республіку, яка проіснувала три тижні;

30 жовтня 1918 р. – початок демократичної революції в Угорщині;

березень 1919 р. – встановлення комуністичної диктатури в Угорщині;

4 серпня 1919 р. – румунські й чехословацькі війська увійшли в Будапешт. Проіснувавши 133 дні, комуністична влада в країні була повалена;

Березень 1919 р., Мілан – перший зліт фашистів в Італії. Поклав початок першої фашистської організації Італії – «Фашио ді комбатіменто» («Союз боротьби»);

1922 р. – прихід фашистів на чолі з Муссоліні до влади в Італії;

1926 р. – розгром опозиції, укріплення фашистської диктатури в Італії.

7. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В АЗІЇ І АФРИЦІ

Туреччина. Лідер національного руху – М. Кемаль. У січні 1920 р. у Стамбулі парламент прийняв Декларацію незалежності Туреччини («Національну обітницю»).

У 1924 р. була ухвалена Конституція Турецької Республіки.

Успішне завершення кемалістської революції в Туреччині створило сприятливі передумови для проведення широкого спектру реформ.

Китай. 4 травня 1919 р. – багатотисячна демонстрація у Пекіні. Вимоги боротьби за державний суверенітет. Придушення демонстрації. Посилення визвольного руху.

Сунь Ятсен – лідер визвольного руху, засновник Гоміндану.

Мао Цзедун – лідер комуністичної партії Китаю.

Революція 1925–1927 рр. – антизахідний рух буржуазії, студентства, робітників.

Реформи уряду *Чан Кайші* – у сфері фінансів і промисловості, у сфері соціальних і трудових відносин, у сфері аграрних відносин.

Індія. Національно-визвольний рух очолила провідна політична партія Індійський Національний конгрес (ІНК), яка поєднувала у своїх рядах національну буржуазію й інтелігенцію.

Лідер – *М. Ганді*. Тактичним методом гандізму в національно-визвольному русі став метод ненасильницького опору (сатьяграхи).

Форми боротьби – кампанії громадянської непокори.

Африка. Марокко. Проголошення Рифської республіки (1921). Франко-іспанський наступ, у 1926 р. Рифська республіка зазнала поразки.

Єгипет. Конституція 1923 р. проголосила країну конституційною монархією на чолі з королем Фуадом I. Лідери партії «Вафди» – у влади.

Тропічна Африка. Дві системи колоніального управління: система прямого управління була характерна для французьких колоній, непрямого управління – для британських володінь.

Південно-Африканський Союз виник у 1910 р. в результаті об'єднання англійських колоній – Капської колонії і Наталя з бурськими республіками (Трансвааль і Оранжева). ПАС одержав статус домініону Великої Британії.

Боротьба за расову рівноправність небілого населення Південної Африки, що становило більшість, набула організованих форм.